

Володимир-Юрій
ДАНИЛІВ

СОЛІДАРНІСТЬ І СОЛІДАРИЗМ

З німецької мови
переклали
Ігор Андрущенко
і *Дарія Павлюк*

Київ
Видавничий дім
"KM Academia"
2000

ББК 66.1(0)
Д18

У праці В.-Ю. Даниліва досліджено проблему солідарності й солідаризму, що, на глибоке переконання автора, є найактуальнішою проблемою для сучасної України.

Книжка розрахована на партійних лідерів, державців, політологів, вчених, студентів та всіх мислячих і небайдужих співвітчизників, кому болить доля нашого народу в цей доленосний для України час.

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ "KM ACADEMIA"

ISBN 966-518-057-6

© Данилів Володимир-Юрій, 2000
© М'ясковська Н. В., Остапов О. Я.,
художнє оформлення, 2000

СОЛІДАРНІСТЬ
|
СОЛІДАРИЗМ

*Дисертація
для досягнення
докторського титулу
з державних наук
Факультету Права
і Державних Наук
при Університеті
Леопольда Франца
в Інсбруці,
лютий, 1950 р.*

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СОЛІДАРИЗМУ ВОЛОДИМИРОМ ДАНИЛІВИМ

Перед нами текст, написаний п'ятдесят років тому як докторська дисертація з державних наук, або політології, на Факультеті Права і Державних Наук при Університеті Леопольда Франца в Інсбруці. Минуло багато часу, перш ніж цей рукопис, точніше, переклад з німецької, дійшов до українського читача. Чому ж тільки тепер друкується ця книжка? Для цього є декілька причин. Сам автор вважає, що проблема солідарності нині є найактуальнішою для сучасної України, бо саме ідея солідарності є найкориснішою для розвитку нашої держави сьогодні. Справді, якщо ми проаналізуємо концепцію солідаризму, то побачимо в ній багато привабливих сторін. Може статися й так, що теоретичний розгляд усіх найактуальніших проблем, що постали перед нами (якщо таке взагалі можливо, бо навіть найретельніший аналіз не здатний урахувати всіх суспільних зв'язків), приведе до висновку про те, що саме ідея солідаризму є тою ідеєю, яка ще може зцементувати наше суспільство і зорієнтує його у напрямку світового розвитку цивілізації. Проте є ще так званий суб'єктивний фактор, який в даному випадку полягає в тому, чи буде ця ідея сприйнята нацією, або ще жорсткіше: чи взагалі ідея солідарності спроможна стати масовою ідеєю. Саме сьогодні і саме в нашій країні. Важко сказати, чи було ідею солідарності реалізовано повністю будь-де у світі.

Ми знаємо два факти, які стосуються навіть найгеніальніших ідей. Перший. Світ ідей і дійсний світ — це різні речі. Це відомо ще з часів Платона. Вони мають різну природу, і вони не є абсолютною копією одного з іншого. По-друге, якщо виходити з реальної єдності світу, то одне — сутність явища, і зовсім інше — саме те явище. Будь-яке явище має не тільки власну основу, а й здійснюється в певних умовах,

тобто є обумовленим. Якщо згадати концепцію комунізму Карла Маркса, яка також розглядається в цій книзі, то одна справа — її довершеність у теорії, я сказав би навіть, естетична довершеність, і зовсім інша — спроба реалізувати цю ідею практично: сімдесят чотири роки більшовицького експерименту довели це більш ніж практично. Однак, глава “Комунізм” у паризьких рукописах Маркса не справляє такого враження. Те, що в теорії може бути гарним, у практичній реальності перетворюється на потворне. Слідом за Е. Бьорком можна сказати — на піднесене, бо дійсно є страшним.

Але не можна не погодитися з доктором Данилівим у тому, що, принаймні, ознайомитись з ідеєю солідаризму український читач повинен. Ця ідея справді приваблива і красива. До того ж, вона відносно маловідома українському читачеві. Не варто у наших пошуках виходу з ситуації, що склалася в суспільстві сьогодні, відмовлятися і від ідеї солідаризму. Тому можна сказати, що в цьому, практичному, плані, книга Володимира Даниліва є не тільки цікавою, а й корисною.

Та все ж, це лише один бік справи. Є ще одна сторона, теоретична. Світ ідей має власну логіку розвитку. Є точка перетину теорії і практичного життя. Як правило, існують деякі медіативні, посередницькі елементи між чистою теорією і дійсністю. І нехтування теорією раніше чи пізніше відгукується в практичному житті людини. Тому знайомство з маловідомою нашому читачеві, але досить впливовою течією суспільно-політичної думки справді є необхідним. Тобто ця книжка може бути корисною при вивченні історії політичної думки. Власне кажучи, побудова роботи є історичною.

Якщо ми поглянемо на зміст праці, то впевнимось, що вона складається з двох нерівнозначних частин, де перша є вступом до другої. Цей вступ містить у собі розділи: “Сутність держави”, “Постання держави”, “Термін «держави» в історичному аспекті”, “Державна політика і її завдання”, “Головні галузі державної дії”, “Меркантилізм, лібералізм та анархізм”, “Націоналізм”, “Соціалізм і комунізм”. Основна частина, яка включає в себе і критику системи солідаризму, складається з двох розділів — “Солідарність і солідаризм” і власне “Солідаризм”.

Перейдемо до аналізу самих цих розділів.

Перший розділ — “Сутність держави” є своєрідним вступом до всієї роботи. Якщо йдеться, насамперед, про державу та державні відносини, то це позначає політологічну інтенцію дослідження. Слід зазначити, що і перший розділ, і ті, що вище були помічені як вступні до розв’язання проблеми солідарності і солідаризму, написані стисло і лише окреслюють основні ідеї проблеми, тобто вони були розраховані на читача, який більш-менш вже володіє проблемою. Водночас, у деяких місцях багато подробиць, що свідчать про протилежний намір. Тут потрібно згадати про рік написання праці, про те, що все ж таки інформованість читача п’ятдесятих років була іншою, ніж сьогодні. Деякі речі нагадують знайомі і добре відомі тепер тексти, деякі з них ми вже тлумачимо іншим чином.

Що цікаво в цьому першому розділі, який займає всього дві сторінки тексту, так це те, що автор, розглядаючи три елементи держави, безпосередньо підійшов до ідеї правової держави, і фактично для нього державою є саме правова держава. Він виділяє такі елементи: державний народ, державна територія і державна влада. Останній він розглядає у концептуальному річищі Бертрана Рассела, принаймні, ідеї впізнаються. Це досить традиційна концепція, хоча містить у собі для того часу й чимало нового. І, якщо визначення державної території вже не видається таким беззаперечним, коли ми врахуємо сучасне об’єднання Європи і саме існування Європейського Союзу, все ж таки воно відповідає національній державі. І, якщо державна територія розглядається саме в цьому аспекті, то елемент держави, що посідає перше місце — державний народ, розглядається доктором Данилівим цілком сучасно: “Під державним народом ми розуміємо групу людей, які стоять у певному відношенні до даної державної організації як з точки зору права, так і духовно, і підпорядковуються її законам. До державного народу належать також чужинці, які проживають на території даної держави, а також громадяни, які живуть поза межами своєї держави”.¹⁾ Саме тут безпосередньо простежується сучасна ідея нації як насамперед суспільно-політичної категорії, хоча в тексті ми ще бачимо й певну культурну

---

¹⁾ Данилів В. “Солідарність і солідаризм”. — К., 2000. — С. 18.

(духовну) єдність. Але ідею трьох вимірів народу: етнічного, культурного (духовного) та соціально-політичного вже можна побачити. Ідеальна держава для доктора Даниліва асоціюється з уявленням про державу засновника модерної католицької науки про політику Г. Й. Еберса: “Держава — це асоціативне з’єднання, озброєне першоджерельною і найвищою силою на певній території осілого народу для всебічного сприяння поступу і загального добра спільноти”.¹⁾

Після цього стислого вступу, де автор дає власне розуміння того, про що йдеться далі, він переходить до другого розділу, присвяченого становленню держави. Класифікація способів постання держави тут бездоганна, як бездоганий дихотомічний поділ. Основні форми становлення держави: контрактова і неконтрактова. Ну, а далі, остання знов поділяється навпіл: створення держави за допомогою фактичної сили та народження її з самої природи людини. Нині зазвичай виокремлюють п’ять причин походження держави, відповідно їм можна назвати п’ять різних течій у теорії про постання держави: теорія географічного детермінізму (Л. Мечніков), демографічна теорія (Т. Мальтус), теорія насильства (Л. Гумплович), сакральна теорія (Дж. Фрезер), техніко-економічна теорія (К. Віттфогель), теорія суспільної угоди (Т. Гоббс). Доктор Данилів у цьому розділі виокремлює дуже стислі параграфи, присвячені вченню католицької церкви про постання держави, розпочинаючи з раннього християнства — з бл. Августина Аврелія, і розглядає теорію класика католицької думки — св. Томи. Далі він переходить до контрактової форми у конституюванні держави.

Контрактова теорія походження держави, як правило, сьогодні зветься теорією суспільного договору. Тут автор приділяє увагу відомим і класичним представникам цієї теорії — Т. Гоббсу, Дж. Локу, Ж. Ж. Руссо. І закінчується розділ двома вельми стислими параграфами, присвяченими теоріям створення держави за допомогою фактичної сили і “природно-правної органічної державної науки про виникнення держави”. До першої доктор Данилів відносить Н. Макіавеллі, Б. Спінозу, А. Мюллера, Г. В. Ф. Гегеля і Ф. Енгельса — мислителів дуже різних, поєднання яких є вельми цікавим, але не розвинутих з причин, які ми вже вказали

¹⁾ Там само.— С. 19.

раніше, — це лише вступ, розрахований на людину, яка розуміється на історико-філософських проблемах.

Розділ “Термін «держава» в історичному аспекті” присвячений етимології самого слова і є цікавим у плані загальної ерудиції.

Проте, наступні два розділи “Державна політика і її завдання” та “Головні елементи державної дії” вже вказують на уподобання автора. Трохи раніше можна було прочитати такі рядки: “...всі новіші теорії про постання держави були тією чи іншою мірою розроблені ще в давній Греції”.¹⁾ З цим твердженням можна лише погодитись. Взагалі можна сказати, що мало не всі елементи сучасної, принаймні європейської, культури мають основу в давньогрецькій культурі. Стосовно ж теорії взагалі, і філософської теорії зокрема, то витoki її можна знайти у двох класиків античної думки — Платона й Арістотеля. Розвиток теорії, а відтак і теорії держави, передбачає винесення сутності явища за межі самого цього явища і взагалі чуттєвого світу. **Навпаки, розвиток арістотелівської думки припускає зовсім інший підхід, а саме — розгляд сутності явища, виходячи з самого цього явища. Доктор Данилів явно прихильник останнього.** Можна навіть сказати, що ці розділи певною мірою перевантажені подробицями з арістотелівських “Нікомахової етики” та “Політики”. Одначе, це здається лише на перший погляд. Річ у тому, що аналіз арістотелівських текстів поєднується з аналізом державної політики “Советського Союзу” сорокових років. І ці подробиці полягають в основі критики останньої. Тобто Арістотель виступає тим методологічним джерелом, завдяки якому відбувається дослідження політичних процесів ХХ століття. Це повністю виправдано, бо офіційним теоретичним джерелом політики Радянського Союзу була теорія марксизму, а К. Маркс тяжів до платонівського напряму розвитку теорії. Критика Арістотелем платонівської теорії, таким чином, є основою критики радянської політики.

Проте, тут слід звернути увагу на одне, непересічне для цих сторінок місце. Доктор Данилів, посилаючись на Нікомахову етику Арістотеля, вказує, що наука про державу, політику є саме тією наукою, “яка визначає, які науки в

¹⁾ Там само.— С. 27.

державі можуть і повинні існувати, які галузі знання окремі громадяни мають вивчати і до якого ступеня, і ми бачимо, що навіть найповажніші професії, такі як військова стратегія, господарство, риторика підпорядковані науці про державу”.¹⁾ В даному разі, для повноти сприйняття тексту треба, на мій погляд, навести коментар Н. Брагинської до тексту “Політики” Арістотеля, з яким важко не погодитись: “...у випадку з теоретичними науками, коли метою є сама теоретична діяльність, існує ієрархія, що є аналогічною ієрархії перелічених вище наук, при цьому на її вершині інша керуюча наука — не політика, а софія-мудрість (див. кн. X і Met. 981b25 — 2a3). ...Те, що на перше місце висувається політика, а не мудрість, пов’язане з тим, що Арістотель до певного часу не висловлює головного: **політика — найважливіша з практичних наук, але найвище благо надане не політикові, а мудрецю-філософу, і закони забезпечують благо держави, коли їх застосовує мудрець (див. кн. X)”**.²⁾

Серед тих думок, що висловлює доктор Данилів, аналізуючи тексти Арістотеля, використовуючи їх для критики комуністичної політики Радянського Союзу, одна викликає неабиякий сумнів. Мені здається, що, взагалі, будь-яка абсолютизація будь-чого не веде до істини. Тому наведу ті рядки, які викликають сильний сумнів: “Добробут і щастя громадян залежать від того, **чи вони своєю працею належно забезпечують свої життєві потреби продуктами, які самі й виробляють. Домашня продукція усіх різноманітних товарів є гарантом їхнього добробуту.** Якнайбільша економічна самодостатність (автаркія) повинна бути метою державної економічної політики”.³⁾ Перше, в чому тут можна заперечити, це те, що є багато країн, продукт яких не може бути самодостатнім — це, наприклад, ті країни, які розквітають за рахунок туризму або експорту природних ресурсів, або, як і сам автор вказує, економіка яких залежить від зовнішніх зв’язків, бо власних місцевих природних ресурсів майже немає. По-друге, сьогодні, в умовах існування

¹⁾ Тут на с. 29—30 доктор Данилів цитує “Нікомахову етику” Арістотеля. Див.: Арістотель. “Нікомахова етика”.— 1094a27 — 1094b4.

²⁾ Брагинська Н. В. Примітки / Арістотель.— Зб. праць в 4-х тт.— М., 1983.— Т. 4.— С. 693—694. (Рос. мовою).

³⁾ Данилів В. Вказ. праця.— С. 34.

Європейського Союзу, політику автаркії навряд чи хто в цивілізованих країнах взагалі сприйматиме серйозно. Користь від автаркії може бути лише миттєво-тимчасовою в країнах, що розвиваються, в перехідних суспільствах. Зрештою, гадаю, сучасний читач сам у цьому розбереться. **Наведу лише цитату з сучасного політологічного словника: “автаркія (від грецьк. autarkeia — самовдоволення) — політика самоізоляції, замкненого, самодостатнього господарювання, відокремлення держави від зовнішнього світу й відмова від економічних, політичних, культурних тощо зв'язків з іншими державами, курс на створення замкненого самодостатнього суспільства, прагнення до повного самозабезпечення, до обмеження контактів і взаємозв'язків із зовнішнім світом. Елементи автаркії можуть упроваджуватись з метою обмежити проникнення в країну зарубіжних товарів і капіталу, створити пільгові умови для розвитку національного виробництва тощо. Ідеологи автаркії вважають її єдиною можливим засобом забезпечити виживання й незалежність нації за умов ворожого оточення, доводять її необхідність можливою економічною і воєнною блокадою”.**¹⁾

Це — сучасне політологічне розуміння автаркії, на відміну від економічного розуміння цього поняття: **“економічна незалежність країни, яка звільнює її від увозу найбільш важливих предметів споживання”.***

Розгляд елементів державної дії провадиться також за схемою аналізу державної дії середини нашого століття, теоретичним критерієм якої є аристотелівська теорія.

Досить цікавим є аналіз державної влади, хоча можна зазначити деякі елементи романтичності. **Доктор Данилів вважає, що, крім компетентності, влада, і, зокрема, глава держави, повинні володіти такими якостями, як етичність і порядність.** Можу лише сказати, що справді приємно, коли це так.

Однак, вважаю, що сьогодні дещо утопічно вимагати від політиків передусім моральних якостей, та й за якими критеріями це можна зробити? Моральні якості потрібні для передвиборної кампанії, бо, як писав Н. Макіявеллі, порядним політикові виглядати вигідніше.

¹⁾ Рябов С. Г. “Політологія: Словник термінів і понять”. — К., 1996. — С. 8.

* Philosophisches Wörterbuch. — Stuttgart, 1957.

А ось предикат “утопія” щодо егалітаризму викликає зворотні реакції. Можна вважати цілком справедливими рядки: “Як кожна особа відрізняється будовою свого тіла від інших, так вона відрізняється й інтелектом. Отже, важливим елементом є не рівність усіх членів суспільства, а їхня рівність перед законом”.¹⁾ Проте нинішнє розуміння рівності передбачає передусім не рівність індивідуальних властивостей людини, а саме соціальну рівність. І численні рухи, зокрема жіночі, є тому практичним свідомством. Тобто рівність сьогодні розуміється не зовсім так, як це було у французьких просвітителів XVIII ст., хоча й у них на першому плані рівність саме суспільна.

В цьому ж розділі ми знаходимо цікаві думки відносно демократії, але, на мій погляд, недоведеною видається наступна теза: “Багатопартійність є наскрізь негативним явищем, яке послаблює державу і стабільність її уряду. Багатопартійність є доказом низької політичної культури її громадян”.²⁾ Треба одразу ж зазначити, що багатопартійність доктор Данилів протиставляє не однопартійній, а двопартійній системі.

Параграф, присвячений абсолютизму, згадує концепції Н. Макіявеллі, Ж. Бодена, Т. Гоббса, К. Маркса, але в основному спирається на теорію права та політики Г. В. Ф. Гегеля, хоча в цьому параграфі можна побачити ще й світоглядні уподобання автора.

Меркантилізм автор протиставляє абсолютизму, згадуючи Ж. Б. Кольбера та А. Сміта. На жаль, їм присвячено всього декілька рядків, але дослідити загальні риси у концепціях цих авторів було б вельми цікавим.

Значно більше місця приділяється концепціям лібералізму. З появою лібералізму д-р Данилів пов’язує появу поняття “демократія” в сучасному сенсі цього слова, а також цілу нову галузь знання — соціологію. Окремим параграфом виділено економічний лібералізм, представлений А. Смітом і Д. Рікардо. А взагалі в книзі лібералізм представлений, крім уже вказаних економістів, Дж. Локом, Ш. Л. Монтеск’є, І. Кантом, Г. Єллінеком та Г. Келзенем. І якщо український читач добре обізнаний з концепціями Дж. Лока, Ш. Л. Мон-

¹⁾ Данилів В. Вказ. праця.— С. 41.

²⁾ Там само.— С. 44.

теск'є та І. Канта, то останні два автори можуть викликати справжній інтерес хоча б тому, що вони у нас менш відомі. Згадавши про концепцію анархізму, автор переходить до **націоналізму**. Епоху національних держав сучасна наука пов'язує з **Великою французькою революцією**. З цього ж починає і доктор Данилів. Розглянувши витoki державного і культурного націоналізму, він виділяє два традиційних види націоналізму, але розгляд їх більш оціночний, ніж аналітичний. Це, можна сказати, націоналізм визвольний, і другий — шовінізм. Звичайно, в п'ятдесятому році на цьому можна було зупинитися, але сьогодні вже треба **враховувати європейські інтеграційні процеси**, концепцію правової держави і її зіставлення з концепцією держави національної. На сьогоднішній день ця проблема є такою актуальною, що на ній треба було б зупинитися окремо, проте вона є, водночас, настільки складною, що в межах передмови це зробити практично неможливо. Тому можна піти найпростішим шляхом — дати пораду. Ці проблеми досить оригінально розв'язуються сьогодні багатьма авторами. Минулого року в Донецьку було видано збірку, але, на жаль, російською мовою, Юргена Габермаса "У пошуках національної ідентичності".¹⁾ До цієї збірки і можна рекомендувати звернутися читачеві, якого цікавлять подібні проблеми.

Далі двадцять сторінок тексту присвячено **соціалізму і комунізму**. Це — декілька параграфів, включаючи критику цих ідей. Головною ідеєю цього розділу є аналіз ідей **К. Маркса**. У нас немає й досі проблем з творами засновника сучасного комунізму, як і деяких його послідовників — багато літератури нам залишилося у спадщину від попереднього режиму. Проте, на кількох моментах слід зупинитися. Перше. **Ставлення автора до соціалізму і комунізму неоднозначне**. Більш того, тут ми бачимо чіткий розподіл власне ідей Маркса і його послідовників, зокрема, в Радянському Союзі. І таке ставлення автора має певні теоретичні підстави. До речі, подібні ідеї висловлював свого часу відомий політолог Пол Голлендер у книзі "Багатоликий соціалізм. Відношення соціології і політики". Друге. Розгляд державної політики на базі соціалістичних і комуністичних ідей здійсню-

¹⁾ Габермас Ю. В. "У пошуках національної ідентичності. Філософські й політичні статті". — Донецьк, 1999. (Рос. мовою).

ється на підґрунті марксової методології, тобто ми тут маємо справу з певним економічним детермінізмом. Це деякою мірою виправдано щодо комунізму, але соціалізм, одну з найпоширеніших ідеологій сучасного світу, зводити лише до цієї основи — означає підійти до нього занадто однобічно. Соціалізм визначається як система, а з другого боку — як рух. Як система “він виводиться з матеріалізму і проголошує тезу, що постійні економічні відносини визначають духовну конституцію людини і суспільства”.¹⁾ В другому аспекті — це “рух різноманітних форм у різних державах, але в основному він проповідує економічну й політичну рівність за допомогою загальної комунальної власності на засоби виробництва”.²⁾ Тут треба сказати, що соціалізм можна ще розглядати — і це головне для теорії держави — як ідеологічний принцип, згідно з яким забезпечуються, передусім, групові інтереси, зокрема, державні, завдяки чому держава може визначати міру свободи індивідів та стримувати розвиток економічної нерівності.

В цьому розділі є також спірні тези, які стосуються взаємовідносин концепцій П. Прудона — з одного боку, і М. Бакуніна та П. Кропоткіна — з другого.

Коли ж мова йде про російський, чи більшовицький, різновид комунізму, то тут можна лише погодитись з автором у тому, що “практика суспільного ладу Советського Союзу є прямим запереченням тез Маркса”.³⁾ Хоча з обґрунтуванням цієї тези вже не так легко погодитись. Чим і як відрізнявся радянський соціалізм (комунізм) і від марксової теорії, і від капіталістичного ладу, також не таке просте питання, як може здатися з першого погляду. Але цим проблемам присвячено книгу відомого київського філософа Миколи Бердяєва “Витоки і смисл російського комунізму”,⁴⁾ до якої може звернутися той, кого серйозно цікавлять ці питання. Що ж стосується безпосередньо теорії К. Маркса, то свого часу, десь у сімдесятих роках, відомий югославський мислитель Михайло Михайлов у рецензії на статтю Джиласа, при-

¹⁾ Данилів В. Вказ. праця.— С. 67.

²⁾ Там само.

³⁾ Там само.— С. 83.

⁴⁾ Див.: Бердяєв М. О. “Витоки і смисл російського комунізму”.— М., 1990. (Рос. мовою).

свячену критиці марксових Паризьких рукописів, писав, що дуже важко, якщо взагалі можливо, критикувати ідеї Маркса, якщо розглядати суспільство з його ж позицій, тобто, виходячи з принципів матеріалістичного розуміння історії.

Розділ, присвячений фашизмові та націонал-соціалізмові, закінчує першу половину книги. Хочу лише нагадати, що цій книзі вже п'ятдесят років, і про минуле там іноді пишеться як про сучасне.

Після цього йде розділ, який має таку саму назву, як і вся робота — “Солідарність і солідаризм”. На першій же сторінці автор показує етимологічну розбіжність понять “солідарність” і “солідаризм”.

Перший параграф цього розділу присвячено аналізу самого поняття “солідарність”, потім розглядається історичний розвиток солідарності як суспільного явища. Тут ми можемо зустрітися з концепціями і точками зору європейських дослідників, які розглядали це поняття, але вони не знайомі широкому колу читачів, навіть і тих, які цікавляться соціологічними і політологічними проблемами. Особливо цікавим є розділ “Органічна теорія солідарності Пауля Барта”. Теорія солідаризму нам більше відома з праць Еміля Дюркгайма, бартовська ж концепція певною мірою, якщо й не є протилежною дюркгаймівській, то розглядає проблему солідарності зовсім з іншого боку. У Е. Дюркгайма ми можемо виділити два види солідарності — механічну й органічну. Механічна солідарність, яка притаманна архаїчним суспільствам, зв'язує це суспільство з індивідом безпосередньо. Останній є “рідчю, якою розпоряджається суспільство”.¹⁾ Розвиток розподілу праці призводить до переходу механічної солідарності до нового етапу її розвитку — органічної солідарності. В основі соціальної солідарності у Е. Дюркгайма є розподіл праці. Звідси французький соціолог робить висновок про те, що, таким чином, розподіл праці є тією основою, на якій базується суспільне життя індивідів. “Якщо розподіл праці стає важливим джерелом соціальної солідарності, то він, разом з тим, стає основою морального порядку”.²⁾ П. Барт, на відміну від Е. Дюркгайма,

¹⁾ Дюркгайм Е. “Про розподіл загальної праці”. — Одеса, 1990. — С. 103. (Рос. мовою).

²⁾ Там само. — С. 324.

розглядає солідарність не в її історичному розвитку, а виділяє три її елементи, або три типи — органічний, що, як і в французького мислителя, виявляється у розподілі праці, репрезентативний та вольовий.

Так само досить цікавими є концепції солідарності Л. Буржуа та Ш. Жіда. Майже невідомими для українського читача є представники католицької теорії солідарності, тому в цих моментах книга викликає неабиякий пізнавальний інтерес.

Наступний параграф — це продовження аналізу поняття “солідарність”, в якому доктор Данилів розглядає протиставлення солідарності й боротьби в соціальному житті. Розглядаючи як міждержавні, так і внутрішньодержавні відносини солідарності, він доходить висновку, що ідея солідарності є найактуальнішою в національній спільноті.

Все це є підставою для розгляду концепцій солідаризму. “Слово «солідаризм» («solidarismus») можна вважати законним розвитком первісного значення [з'єднувати.— С. К.] при перенесенні його в соціально-економічну сферу”.¹⁾ Якщо солідарність автор розглядає як соціологічний факт, то солідаризм — як соціально-філософський напрям. В основі аналізу — концепція Гайнріха Пеша. Переваги солідаризму полягають у тому, що він “намагається усунути вади лібералізму і соціалізму, залишаючи, проте, позитивні елементи обох систем”.²⁾ Тобто, цінностями солідаристичної ідеології можна такою самою мірою вважати і свободу індивіда, й груповий, частковий державний інтерес. Інакше кажучи, солідаризм намагається подолати те культурне протиріччя, яке свого часу помітив Зигмунд Фройд: з одного боку, індивіди вороже ставляться до культури, бо вона обмежує їхню особистість, проте, з іншого — поза межами культури саме існування індивідів є неможливим.

Розглянувши ще кілька концепцій солідаризму, серед яких особливе місце займають папські соціальні енцикліки, автор переходить до аналізу практики солідаризму, зокрема, у Німеччині.

Завершується дослідження критикою системи солідаризму. Автор наводить приклади теорій, які взагалі заперечують право на існування солідаризму як ідеологічної системи,

¹⁾ Данилів В. Вказ. праця.— С. 90.

²⁾ Там само.— С. 118.

проте це не означає заперечення солідарності як соціологічного принципу. Солідаристського поєднання індивідуального і соціального начал “вимагають далекосяжні соціальні реформи, введені для користі матеріально слабших членів спільноти”.¹⁾

За радянських часів передмов взагалі ніхто не читав. Ось вона, книга, живе свідоцтво правоти киянина Михайла Булгакова, який вустами месіра Воланда кинув вислів: “Рукописи не горять”. Проте, сталося чудове перетворення: те, що писалося як дисертація півстоліття тому, в іншій країні, за зовсім іншими, ніж сучасні, вимогами, іншою мовою, стало книгою, виданою в Україні, українською мовою останнім роком ХХ століття.

Насамкінець ще кілька слів. Мені довелось зустрітися з доктором Володимиром-Юрієм Данилівим тут, у нас, в Києві. Він приїхав у важливих справах — допомогти своєму народові в цей скрутний час у розбудові держави. Ми з ним поспілкувалися близько двох годин, і в мене залишилося враження, що цей немолодий вже чоловік, приємний, розумний співрозмовник, якого доля кидала у різні кінці світу, змушувала міняти професії — зараз він юрист у Канаді — небайдуже ставиться до своєї етнічної батьківщини — України. Його тішать наші успіхи, і він близько до серця приймає наші невдачі. В міру власних сил намагається допомогти. І це видання своєї давньої докторської дисертації він замислив тому, що вважає предмет власних роздумів півстоліття тому, ідею солідаризму, необхідною Україні саме сьогодні, на переломі її життя. Що ж, наша практика покаже міру слушності авторського задуму. Проте, якщо етично переосмислити відомий вислів Едуарда Бернштайна, то можна сказати, що результат — ніщо, прагнення — все, а шлях подолає той, хто йде.

Київ, листопад, 2000

Сергій Кисельов,
канд. філос. наук, завідувач
кафедри політології НаУКМА

¹⁾ Данилів В. Вказ. праця... — С. 145.

СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ

Перш ніж почати обговорення ідеї державного устрою солідаризму, ми коротко ознайомимося з сутністю держави, а також з державними системами за останні століття.

Щоб пізнати сутність держави, доцільно розглянути теорії її постання, поля її дій, завдання і складові елементи.

Згідно з традиційною теорією про державу, це поняття включає три головні елементи, а саме: **державний народ, державну територію і державну владу.**

Під державним народом ми розуміємо групу людей, які стоять у певному відношенні до даної державної організації як з точки зору права, так і духовно, і підпорядковуються її законам. До державного народу належать також чужинці, які проживають на території даної держави, а також громадяни, які живуть поза межами своєї держави.

Державна територія є та територія, на якій дана держава має **територіальний суверенітет** і яка **означена політичними кордонами**, де діє митний контроль та прикордонне військо. На державній території діють державні органи, які здійснюють суверенні силові права.

Державна влада — це влада суспільної корпорації особливого роду. Всяке суспільне об'єднання вимагає управління за допомогою його волі, яка наказує і примушує виконувати даний наказ. Ця воля проявляється в насильстві суспільного об'єднання. Вона є найвищою пануючою силою на державній території, яка не походить від жодної іншої пануючої сили (влади). Ця пануюча сила є першоджерельною. Цій силі неможливо протистояти. Панувати — значить безумовно давати роз-

порядження і мати змогу примушувати ці розпорядження виконувати.

Кожну суспільну корпорацію очолює її провід, який вимагає виконання своїх наказів. Наприклад, звичайні корпорації мають також свої органи — президента, управу та контрольну комісію. Вони можуть видавати розпорядження своїм членам, але вони не мають змоги примушувати їх виконувати ці розпорядження власною силою. Вони можуть це робити лише за допомогою пануючої машини.

Згідно з Арістотелем, “держава — це суспільство рівних громадян, метою яких є уможливлення найкращого способу життя”.

Для Годегарда Йосифа Еберса — засновника модерної католицької політології, або науки про державу, “держава це асоціативне з’єднання, озброєне першоджерельною і найвищою силою на певній території осілого народу для всебічного сприяння поступу і загального добра спільноти”.¹⁾

Ця дефініція свідчить лише про ідеальну державу. Вона не охоплює понять таких держав, як деспотичні диктатури, або таких, що є витворами тільки однієї групи або одного класу суспільства, або однієї нації в багатонаціональній державі.

Крім державної системи права, маємо також систему міжнародного права, яке регулює відносини між державами. Тому ми мусимо розглядати сутність держави також у світлі міжнародного права. Державу як суб’єкт міжнародного права можемо означити як безпосередньо міжнародно-правний, релятивно централізований, частинно-правний суспільний лад з повноправно обмеженим територіальним і часовим засягом (сфера) та відносно повного домагання матеріальної сфери важності, обмеженої тільки нормами міжнародного права.

¹⁾ Відносно поглядів Г. Й. Еберса про державу і спільноту див.: *Katholische Staatslehre und Volksdeutsche Politik*. Herder & Co. G.m.b.H. Verlagsbuchhandlung. S. 23 ff. -150 ff., Freiburg im Breisgau, 1929.

ПОСТАННЯ ДЕРЖАВИ

ВСТУП

Щоб належним чином зрозуміти феномен “держава”, необхідно проаналізувати, як вона виникла і чому, чим зумовлено те, що людина гуртується до її створення.

Отже, маємо дві можливості первинного постановня держави: природа людини і її воля.¹⁾ З цього історично постають дві основні форми: перша — це контрактова, друга — неконтрактова. Останню також можна поділити на два роди: перший — створення держави за допомогою фактичної сили, і другий, який виводиться з біологічного розвитку людини та з її природи, яка тяжіє до соціального життя.

Платон вчив у 4-му ст. до Хр., що держава з’явилася тому, що жодний її індивід не є самодостатнім, бо він має багато потреб. Щоб задовольнити ці різноманітні потреби, він звертається до інших індивідів. Коли зібралася певна кількість індивідів-співмешканців, а також зорганізованих гуртків, які жили на одному місці, це замешкання осіб і є державою. Велика родина-держава має своєю метою єдність через комунальний спосіб життя.

Для Арістотеля держава це не тільки велика родина, але родина окремого роду, яка постала з природного росту множини сіл, подібно до того, як село виростає з множини родин.

¹⁾ В нашій студії ми розглядаємо тільки первинне постановня держави, і як люди прийшли до встановлення держави взагалі. А питання про вторинне постановня держави, як, наприклад, внаслідок революції, розчленування (Австрія, 1918 р.), проголошення незалежності (США, 1776 р.), злуку двох чи більше держав в одну (Італія), через угоду міжнародних держав на користь третьої (Болгарія, 1878 р.), або колонізації (Картагена), тут не розглядається.

ВЧЕННЯ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ПРО ПОСТАННЯ ДЕРЖАВИ

Гідним уваги є вчення св. Августина з Гіппо про постання держави. В його творі “De civitate Dei” (“Держава Бога”, 423 р.)¹⁾ він пов’язує християнські догми з античною філософією, особливо платонічними ідеями про державу та ідеями школи Стоа (стоїків). Він відрізняє природне постання держави від постання історичної держави. Згідно з його вченням, природна держава постала з родини. **При постанні історичної держави ми маємо елементи сили і права.** Він вчить, що потреба земної держави постала вперше через первородний гріх. Отже, на думку св. Августина, держава врешті-решт є творінням зла. Держава знаходить своє морально-правне виправдання лише тоді, коли вона служить Божій Державі. Або, кажучи практично, коли вона стане на службу Церкві.

Практичним цілеспрямуванням цього вчення є підпорядкування держави Церкві, як представниці Держави Бога на землі.²⁾

У творі “De civitate Dei” св. Августин наголошує, що влада як єпископа, так і короля, походить від Бога. Civitas Dei — це одність, яка охоплює державу і Церкву.

¹⁾ St. Augustinus. “De civitate Dei” (423 р.). Перша з його двадцяти двох книг починається так: “Найславетнішим є і буде Держава Бога, так у цьому скороминушому нашому віці, в якому вона живе вірою, як чужинка між невірними, і в тому ж часі, коли вона буде встановлена в її вічному домі”.

²⁾ Спираючись на доктрину св. Августина про те, що влада єпископа і короля походить від Бога і що Civitas Dei є всеохоплюючим явищем як держави, так і Церкви, папа Геласіус, щоб зміцнити свою владу, в 494 р. проголошує вчення, що в світі мають владу дві особи, а саме: єпископ і король. Єпископ у церковних, а король — у державних справах (теорія двох мечів). Однак єпископові належить пріоритет. Так постає una res publica Christiana (одна християнська республіка). Це вчення мало далекосяжні наслідки. Згодом воно стало законом, який надав право Папі, як спадкоємцеві Римської імперії, призначати імператорів. В ході історичного розвитку, на святі Різдва Христового у 800-му році, Папа Лев III-ій коронує короля франків Карла Великого на імператора. Так постала Свята Римська Держава (Sacrum Imperium Romanum), яка проіснувала до 1806 року.

Головним лейтмотивом його твору є змагання християнства з поганством. Він порівнював його Державу Бога із земною державою. Земна держава є тимчасовою і проминущою, Небесна ж держава — вічна.

У XIII ст. св. Тома з Аквіно у творі “Сума теології” (“Summa theologica”, 1266) пов’язує вчення Арістотеля з християнською філософією.

Св. Тома вчить, що людина більш ніж будь-яка інша істота за своєю природою схильна до життя в спільноті. Держава не є примхливо створений витвір, тобто вона не створена людьми. Походження держави пояснюється соціальною природою людини. Моральне й релігійне життя можливе тільки в державі, яка гарантує своїм підданам мир.

Земне життя не є найвищою метою, а є лише приготуванням до вічного життя. Тому представники держав повинні всіма засобами сприяти своїм підданам жити у відповідності з моральними божественними заповідями.

З цього логічно випливає, що кінцевий і найвищий уряд належить не земним володарям, а тільки священикам, особливо земному заступникові Христа — Папі.

Держава є самотійною в земних справах, але, з погляду на релігійну кінцеву мету суспільства, вона має підпорядкувати себе Церкві.

КОНТРАКТОВА ФОРМА УКОНСТИТУЮВАННЯ ДЕРЖАВИ

У XVII ст. англійський філософ Томас Гоббс у своєму творі “Левіятан, або матерія, форма і сила державної співдружності церковної й цивільної” (“Leviathan, or, The Matter, Forme and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and Civil”, 1651),¹⁾ відповідно до вимог

¹⁾ Слово “Левіятан” знаходимо в Старому Заповіті. Воно означає морського звіра величезного розміру, або величезного монстра. Титулом свого твору “Левіятан” Гоббс натякає на державну владу як на величезного монстра.

абсолютистської монархії, пише про становлення держави через суспільну угоду. Згідно з цією угодою, всі громадяни, якщо вони хочуть жити в злагоді й безпеці, мусять передати державну владу королеві. Король, у свою чергу, може (але не мусить) бути зобов'язаний цією угодою. “Левіятан” є найважливішим твором Томаса Гоббса.

Джон Лок — англійський теоретик парламентарної монархії. У творі “Два трактати про уряд” (“Two Treatises of Government”, 1690) він базує свою теорію постання держави на “стані природи”. Згідно з його вченням, всі люди мають рівні права, які виводяться з самої природи, а саме: права на свободу, незалежність і власність. Ці права існували вже перед постанням держави, але щоб їх зберегти, люди потребують авторитету. Щоб охороняти ці права, вони погоджуються за допомогою контракту на створення товариства громадян не з метою скасування цих природних прав, а з метою їхнього захисту.

Отже, держава має обмежене поле діяння: охорону свободи індивіда і його майна. Йому залишаються природні права, яких держава не сміє порушувати.

У XVIII ст. багато авторів намагалися раціонально пояснити процес появи держави на базі суспільного договору.

Найпомітнішим з них є французький філософ Жан Жак Руссо, який у своєму творі “Студія про походження і основи нерівності між людьми” (“Discours sur l'origine et les fondements de l'inegalité parmi les hommes”, 1755) заклав основу для розуміння теорії “Соціального контракту”. У цьому творі автор виходить із щасливого природного стану людства, який був зруйнований його усупільненням. В розвинутому суспільстві людина відчужується сама від себе: її обличчя цілковито змінилося, її душа віддалилася від свого початкового стану. Це сталося через

появу політичних нерівностей у суспільстві, що були спричинені виникненням інституту приватної власності.¹⁾

У своєму основному творі “Соціальний контракт” (“*Du Contrat Social*”, 1762) Ж. Ж. Руссо розвиває теорію, яка мала б змінити цей нещасливий стан самовідчуження людини. Ця зміна може бути зреалізована лише за допомогою договору індивідів, згідно з яким буде здійснено форму панування демократії. У цьому договорі вони створять таку державу, яка відповідатиме сутності людини. Це може статися лише тоді, коли всі індивіди, ігноруючи різні партикулярні сили та групові інтереси, зреалізують волю спільноти в напрямку загального добра.

Згідно з цією теорією, постання держави є результатом вільної угоди (контракту) її індивідів. На зміну природному станові, в якому дотепер жив індивід поруч із своїм сусідом, приходять соціальний договір.

Отже, держава — це раціонально розвинена конструкція. За допомогою держави ліквідується природний стан, у якому людина мала необмежену свободу і панував жорстокий принцип *homo homini lupus est* *). Тепер людина, з мотивів власної користі, погоджується на обмеження своєї свободи, виходить з природного стану (“*status naturalis*”) і вступає в стан цивільний (“*status civilis*”), у якому вона є складовою ча-

---

¹⁾ У своїй праці “Громадянин, або дискурс про політичну економію” Руссо шукав способів зменшити несправедливість, яка постала внаслідок соціальної нерівності. Щоб це досягнути, він рекомендує три шляхи: 1) рівність у політичних правах та обов’язках або респект для “загальної волі”, згідно з якою “приватна воля” багатих не наштовхувалася б на свободу або чиєсь життя; 2) публічна освіта всіх дітей, яка базувалася б на відданості своїй країні і на суворій моральній чистоті, згідно з моделлю античної Спарти, і 3) економічна та фінансова система, яка з’єднувала б ресурси публічної власності зі спадковим податком і податком на предмети розкошів з метою зміцнення державного скарбу.

*) Людина людині вовк (лат.).

стиною мирної спільноти, де панує порядок, право і безпека.

Звертаємо увагу на те, що Руссо відрізняє “*volonté général*” і “*volonté des tous*”. Під “*volonté général*” він розуміє загальну волю народу, а під “*volonté des tous*” — поділене (через різні спірні партикулярні інтереси) суспільство.

Ідеальна державна організація стає дійсністю, коли між державою та індивідом не виникає ніяких опосередкованих партикулярних інтересів, тобто забезпечується вільне творення загальної волі (“*volonté général*”). У противному випадку партикулярні інтереси будуть пробувати пробитись за рахунок загальних інтересів.

Самовідчуження людини буде усунуте через зміну державного ладу при встановленні демократії. В цей спосіб буде забезпечена свобода громадянина, так як вона була забезпечена в період переддержавного стану. Тепер він братиме участь у творенні державної волі, тобто правових норм голосуванням і, таким чином, стане громадянином (*citoyen*) і водночас буде підданим (*sujet*) нормам держави. В такий спосіб свобода в державі стане дійсністю.

Як бачимо, Руссо в своїй теорії соціального контракту не розв'язує питання про появу держави, але аналізує, на якому фундаменті формувалася держава, і як людина раціонально переходить з природного стану у стан цивільний.

Згідно з цією теорією, державою повинен правити не абсолютний монарх, а народ — носій державної влади.

Отже, доба просвітництва принесла радикальні зміни в сприйнятті сутності держави. Християнська догма про те, що Бог створив державу, була замінена теорією, яка наголошувала, що державу створило суспільство. Саме цією теорією доби просвітництва була

відкинута ідея про право панування монархів з Божої ласки, згідно з якою монархи впродовж віків присвоювали собі право на владу.

СТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ ЗА ДОПОМОГОЮ ФАКТИЧНОЇ СИЛИ

Тоді коли теорія контракту є продуктом людської примхи, то теорія сили вбачає створення держави згідно з законом природи, тобто, що сильніший повинен панувати над слабшим. Індивід мусить безоглядно підпорядковуватись державі. Представниками теорії Сили можемо назвати Ніколо Макіявеллі, Бенедікта Спінозу й Адама Мюллера.

Держава — це сила. Все, що представляє силу, є правом.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель поєднує думку сили з національними ідеями. Нація є фактором сили надособистого абсолютного роду. Сутність держави є сила, яка дає їй повне самозбереження.

Згідно з теорією Фрідріха Енгельса, держава — це об'єднання цивілізованого суспільства всіх часів. Держава — це продукт класів, машина для підкорення гноблених класів.

ПРИРОДНО-ПРАВНА ОРГАНІЧНА ДЕРЖАВНА НАУКА ПРО ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ

З точки зору природно-правної органічної теорії, постання держави лежить у самій природі людини. Держава бере свій початок у біологічній і духовній культурі людини. Держава — це природний твір. Вона не є природно-правним примусом, а тільки природним твором розуму, який має початок у соціальному заложенні людини.

Її тілесна істота вказує на постійне продовження життя. Сама природа тягне його до найвищого суспільства — держави, яка може його охороняти.

Людина сама не могла б вийти з низького культурного рівня без співдії інших людей.

Дуже важливим фактором є мова. Мова через виявлення соціальної натури людини робить її самобутньою. Вона є могутнім фактором суспільного розвитку.

Насамкінець ми хочемо завважити, що всі новіші теорії про постання держави були тією чи іншою мірою розроблені ще в давній Греції.

Окрім Платона й Арістотеля теорію постання держави розвинули також мислителі Калліклес, Протагорас та Епікурей.

ТЕРМІН “ДЕРЖАВА” В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

Давні греки називали своє місто-державу “ΠΟΛΙΣ”. Римський еквівалент грецького слова “ΠΟΛΙΣ” спочатку був “civitas”, а коли кордони Римської держави розширились, римляни називали її “res publica” або “terra”.

В середні віки державу називали пануванням князя (regimen principis) або “imperium”. Від слова “regimen” походить німецьке “das Reich” (держава). Багато європейських та американських народів виводять сучасне слово “держава” від латинського слова “status”,¹⁾ яке означає стан, позицію, ситуацію або форму управління.

Слово “il stato” було вперше вжите у XVI ст. в Італії. Згодом воно застосовувалось у Західній Європі. Тут треба згадати, що до часу появи твору Жан Жака Руссо “Соціальний контракт” держава ще була територіальною посілістю цісаря, короля або князя. Тому державу називали також цісарством, королівством або князівством.

---

¹⁾ Примітка до українського перекладу: в українській мові “держава” походить від слова “державець”, який стояв на чолі великокняжої адміністрації. Державцями називались також особи з генеральної і полкової козацької старшини, які користувались ранговим маєтком.

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА І ЇЇ ЗАВДАННЯ

Поняття “політика”¹⁾ нерозривно пов’язане з поняттям “держава”. Однією з дефініцій поняття “політика” є визначення певних цілей і пошуків найкоротших шляхів її досягнення.

Отже, коли ми говоримо про політику даної держави, то маємо на думці визначення найкращих цілей, до яких прямує її уряд у всіх напрямках державного життя, і пошук найкоротших шляхів досягнення тих цілей.

Державна політика, за Гайнріхом Пешем, це наука про мудрість.

За Арістотелем, ультимативна мета державної політики є Найвище Добро її громадян. Він вважає, що Найвище Добро — це щастя індивіда. Прямування до цього добра є метою політичних наук.

“Чи матиме розуміння Найвищого Добра практичну важливість для проведення життя? — питає Арістотель. — Якщо це так, то ми повинні прямувати в загальному до визнання, що Найвище Добро є об’єктом теоретичних або практичних наук.

Тепер це було б узгоджено, — вчить Арістотель, — що це мусить бути об’єктом найавторитетніших наук чи іншої науки, яка є вищим мистецьким фахом. Насочо такою є наука про державу, оскільки вона є тією наукою, яка визначає, які науки в державі можуть і повинні існувати, які галузі знання окремі громадяни мають вивчати і до якого ступеня; і ми

---

¹⁾ Слово “політика” походить з грецького слова “поліс”, що означає місто, місто-держава, зорганізоване суспільне тіло, корпорація, громадяни міста й околиці.

бачимо, що навіть найповажніші професії, такі як військова стратегія, господарство, риторика, підпорядковані державним наукам”.¹⁾

На нашу думку, тільки ті держави є гордістю своїх громадян та втішаються респектом світової спільноти державних народів, провідники яких (або їхні дорадники) ґрунтовно вишколені у всіх ділянках політичного мистецтва, фахово визначають такі цілі політики, які ведуть їхніх громадян до матеріального й духовного добробуту.

Компетентність, етичність та великодушність провідників є найважливішим елементом державної влади, якщо на політичній арені даної держави виступає провідник, який має візію своєї держави і точно окреслену національну ідею, тоді ми називаємо його державним мужем.

З іншого боку, в демократичному устрої добробут і стабільність залежать від політичної зрілості суспільства і кого воно вибирає на керівників своєї держави. Ці провідники мають бути чесними й патріотичними, які в своїх ділах прямують до аристотелівського Найвищого Добра своїх співвітчизників.

---

¹⁾ Aristoteles. “Nikomachische Ethik”, übersetzt von J. H. v. Kirchmann, L. Heimann’s Verlag, Leipzig, 1876, I. Buch, S. 2.

ГОЛОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ДЕРЖАВНОЇ ДІЇ

Тепер переходимо до головних елементів державної діяльності за схемою Арістотеля.¹⁾

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДЯН ХАРЧАМИ

Першою і основною метою державної аграрної політики є дати спроможність і заохоту селянам вирощувати якнайкращі продукти, які забезпечили б прохарчування нації. Важливим є також вишкіл агрономів, які б досліджували й удосконалювали нову техніку для вирощування продуктів. А для цього необхідно, щоб держава сприяла продукції сільськогосподарської техніки, завдяки якій підвищувалася б кількість і якість продукції харчів. Тому уряд повинен приділити належну увагу продукції всіх машин і знаряддя для культивації ріллі, і в такий спосіб сприяти удосконаленню харчової індустрії.

Для того, щоб хлібороб наполегливо працював, він мусить бути належно винагороджений за свій труд.

Тут треба згадати, що до сфери аграрної політики належить також питання власності на землю. Це питання має велике значення. Від відповіді на нього залежатиме, чи сільське господарство даної держави є продуктивним чи, навпаки, — непродуктивним. Приватна власність на землю робить селянина її господарем, який працює як для себе і своєї сім'ї, так і

---

¹⁾ Aristoteles. "Politik". Übersetzt von Dr. Theolog. Eug. Rolfes, Verlag von Felix Meiner, Leipzig, 1912, S. 233.

для своєї нації. Комунальна ж власність робить його ледарем, який не дбає ані про своє власне добро, ані про добро свого народу. Комунальна власність на землю є фактично нічиєю власністю.

Питання комунальної власності майна вже в давнину розглядав Арістотель. Ось його погляд на це питання: "Майно, що є загальним для найбільшого числа власників, одержує найменше уваги; люди дбають найбільш за свою приватну посілість, а про ту, яку вони посідають спільно, вони дбають менше або тільки так далеко, як вона припадає до їхньої власної індивідуальної пайки; в додатку ще й з інших причин: тому що вони думають менше про неї на тій підставі, що хтось інший думає про неї...".¹⁾

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДЯН ВСІМА ІНШИМИ ЖИТТЄВИМИ ПОТРЕБАМИ

Другим завданням державної політики є забезпечення громадян всіма іншими життєвими потребами, такими як помешкання, одяг, взуття та ін. Тут ми маємо справу з цілим комплексом господарської й торговельної політики. Усі громадяни продукують різні товари і обмінюють їх зі своїми співгромадянами, або з громадянами інших держав, для забезпечення всіх своїх життєвих потреб. Як окремі приватні господарства, так і державне господарство перебувають у взаємозв'язках. Якщо громадянин багатий, то багата й держава і, навпаки, якщо громадянин убогий, то такою є й держава. Тому кожний громадянин повинен працювати у двох напрямках: творити максимум економічних вартостей для себе і своєї родини, а відтак і для своєї держави.

З іншого боку, держава мусить творити своїм громадянам найсприятливіші умови для розвитку продукції і росту їхніх підприємств.

---

¹⁾ Ebd. Aristoteles. "Politik", II. Buch, 3. Kapitel, S. 34.

Мудра державна господарська економічна політика спонукає своїх громадян виробляти якнайбільше і якнайякісніших продуктів. Це досягається за допомогою податкової, монетарної і торговельної політики.

Метою кожного господарства є творення багатства. А багатство держави залежить від продуктивності робітника і від якості засобів продукції. Держава повинна дбати як про вишкіл і підготовку фахових кадрів, так і про постійне удосконалення засобів продукції.

Метою економічної діяльності є творення вартостей. “Багатство,— вчить Адам Сміт,— твориться працею громадян держави”. Етика праці є основою добробуту як громадян, так і держави.

Громадяни, які працюють непродуктивно, вважають працю тягарем, а не метою свого життя, часто беруть відпустку від праці з різних вигаданих причин, є нелояльними до свого працедавця, споживають більше, ніж продукують, обдурюють державу фальшивими податковими деклараціями, посягають на власність своїх співвітчизників, постачають менше вартісні продукти своїм покупцям, займаються контрабандою і т. п., шкодять як собі, так і державі. Ще гіршим є той факт, коли вони не усвідомлюють, що така аморальна поведінка є причиною їхньої матеріальної убогости, а тому й убогости їхньої держави, що, закономірно, веде її до культурної відсталості.

Природні багатства держави не конечно роблять її громадян багатими. Найважливішим фактором багатства є праця і підприємливість її громадян. Технічні й наукові винаходи, удосконалення вже існуючих продуктів є головним двигуном модерного господарства. Наприклад, Союз — це велика багатонаціональна держава, з необмеженими природними ресурсами, а її громадяни живуть у злиднях, тоді коли

в малій Голландії, територія якої в 544 рази менша від території Советського Союзу і яка не має важливих природних ресурсів, її громадяни живуть у добробуті. Їхній стандарт життя набагато вищий порівняно з громадянами Советського Союзу.

Далі можна спитати, яка причина того, що життєвий стандарт громадян малої та скромної на природні багатства Швейцарії в багато разів вищий, ніж у великій і щедрій на природні багатства Бразилії. На це питання маємо таку відповідь: швейцарець творить у багато разів більше вартостей, ніж бразілець.

Добробут і щастя громадян залежать від того, чи вони своєю працею належно забезпечують свої життєві потреби продуктами, які вони самі виробляють. Домашня продукція усіх різноманітних товарів є гарантом їхнього добробуту. Якнайбільша економічна самодостатність (автаркія) повинна бути метою державної економічної політики.

Надзвичайно важливим є також справедливий розподіл національного продукту держави. Згідно з принципом солідаризму, кожний громадянин у державі виконує функцію, яка є взаємно потрібною для всіх членів суспільства. Так, президент держави і робітник за верстатом на фабриці виконують функції, які є корисними для всіх громадян держави. Тому національний продукт держави має бути розподілений згідно з цими функціями. Інакше держава не виконає своєї ролі справедливого арбітра, що неминуче веде до конфлікту між її громадянами.

ОБОРОНА ДЕРЖАВИ

Третьою функцією держави є оборона її громадян. Ми тут вживаємо поняття “оборона” в найширшому розумінні слова: оборона як зовнішня, так і внутрішня.

На службі оборони держави повинні стояти спільно армія і служба державної безпеки, як і всі її громадяни. Захищаючи державу, вони захищають передусім себе, свою родину, своє майно. Ця оборона мусить бути як проти зовнішнього, так і проти внутрішнього ворога. Основним є уміння громадян відрізнати, хто є приятелем їхньої держави, а хто є демагогом, який працює для її ворогів і зраджує її.

Далі йдеться про всі роди збройних сил: сухопутні, морські й повітряні, які спільно стоять на сторожі своєї держави.

Органи державної безпеки, як вчить історія, можуть бути ефективнішими засобами оборони держави, ніж її армія.

Для своєї безпеки держава мусить мати добре вишколених і компетентних працівників розвідувального апарату.

Розвідку ми розуміємо як евалюацію інформації, яка відноситься до державної безпеки та іноземної політики. Вона має необмежений обсяг дій.

Звичайно, ми маємо три роди розвідки: стратегічну, тактичну і контррозвідку. Поле діяння стратегічної розвідки — це інформація про силу і наміри чужих націй, а особливо сусідів. Тактична розвідка — це збирання військових інформацій про заміри ворога. Контррозвідка має подвійне завдання — по-перше, це заходи зробити неефективною розвідку ворога, а по-друге, це дія для охорони власної розвідки.

До поняття “оборона” входить також виробництво всіх видів зброї, яка мусить бути на найвищому рівні сучасної техніки. Всі інженери й винахідники даної нації повинні думати про створення такої зброї, яка завжди і щогодини задовольняла б потреби армії їхньої держави.

Держава, яка не має своєї власної оборонної техніки, не є повністю незалежною, бо вона не спро-

можна гарантувати добробут і спокій своїм громадянам. Слабкість оборонної системи держави використовують її вороги.

Вельми важливою є охорона кордонів держави. Вони мають належно охоронятись прикордонними військами, які мусять бути добре підготовленими для ефективного виконання функції охоронців і захисників державної території. На службі охорони своєї держави, крім чоловіків, повинні стояти також і жінки.

До поняття оборона держави входить також вишкіл мілітарних кадрів.

Особливу увагу держава повинна приділяти вихованню й освіті своїх кадетів, з яких виходитиме майбутня мілітарна й адміністративна еліта нації. Вишкіл кадета повинен бути всебічним, включно з ознайомленням його з основними нормами товариської поведінки. Він має бути ґрунтовно підготовленим вже в кадетській школі не тільки до військового провідництва, а й до пізнішого цивільного життя.

По закінченні військової кар'єри на нього чекатимуть провідні пости в державному апараті і в господарському секторі. Тому він повинен бути ознайомлений з адміністративним правом, індустріальними і торговельними законами, а також із способом ведення підприємства.

ДЕРЖАВНИЙ СКАРБ

Четвертим елементом державної дії є встановлення державного скарбу, без якого ніяка держава існувати не може. Від цього скарбу залежить стан державної оборони, утримання адміністративного й судового апаратів та всіх інших необхідних установ. Від неї залежить також якість охорони здоров'я її громадян, а також суспільна допомога старшим громадянам і економічно слабким членам державної спільноти.

Внески до державного скарбу протягом історії були різні: плата за оренду землі, плата за державні послуги, доходи з продукції державних підприємств тощо.

Сьогодні головним внеском до державної скарбниці є різного роду оподаткування фізичних та юридичних осіб. Тому важливо, щоб податковий закон держави був справедливий і щоб внески до державного скарбу всіх громадян були пропорційно рівними. Мету пропорційної рівності найлегше досягнути ступеневим оподаткуванням як громадян, так і корпорацій. Багатство скарбу держави перебуває в прямій залежності від багатства її громадян і корпорацій.

Тому держава повинна впливати на ріст державного скарбу своєю економічною і банковою політикою, які сприяли б ростові народного господарства, а саме — спрямувати промислові підприємства на виробництво таких продуктів, які мали б попит як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, надаючи цим підприємствам вигідні, низьковідсоткові позички, і в такий спосіб дати їм можливість конкурувати. Цей ріст можливо досягнути продуктивним забезпеченням роботою всіх працездатних громадян. В такий спосіб було б усунене безробіття, яке звичайно є наслідком періодичних економічних криз.

Нині модерна економічна наука перебуває на такому рівні, що держава може запобігти економічним депресіям. Тут ми маємо на думці вчення Джона Мейнарда Кейнза.¹⁾ Його головна праця — “Загальна теорія

¹⁾ Кейнз — англійський економіст і фінансист, відомий своїми економічними теоріями про причини довготривалого безробіття. Він твердив, що високий рівень безробіття — це наслідок недостатніх видатків консументів на закупівлю різних товарів. Він радив цей стан безробіття полегшити за допомогою ініціативи держави. Розгортання різних проектів, таких як будівництво доріг, удосконалення муніципальних робіт та будівництво державних і муніципальних будинків пожвавило б економічне життя даної держави. Кейнз також пропонував державні урядові видатки, щоб стимулювати економічну дію. Він

безробіття, відсотків і грошей” (“The General Theory of Employment, Interest and Money”).

Другим важливим фактором зміцнення державного скарбу є банкова політика. Завдання державного банку полягає в якнайбільшому сприянні продуктивному секторові нації — дати всім реальним економічним проектам можливість розвитку і росту. Г'яльмар Шахт,¹⁾ сучасний німецький фінансовий експерт, у своїй публікації “«Фінансове диво» і «Новий план»” (“Finanzwunder” und “Neuer Plan”) довів, як практично це можна досягнути.

В модерному державному господарстві позичкова і валютна політика є важливим фактором у секторах продукції різних товарів і міжнародної торгівлі, що має пряме відношення до спроможності держави оподатковувати громадян і корпорації.

Дана держава за допомогою законодавства може регулювати свої банки, які давали б вигідні позички тим підприємствам, котрі продукують високоякісні товари. Очевидно, такі позички мусили б бути під суворим контролем і мали б надаватися передусім малим підприємствам, які представляли б банкам інноваційні плани продукції.

особливо вславився під час великої економічної кризи 1930-х років, знайшовши розв'язку питання безробіття за допомогою великої знижки заробітної платні робітника, внаслідок чого продукти стали дешевшими і консументи мали тепер можливість їх купувати. В цей спосіб економічне життя держави значно пожвавилось.

¹⁾ Г'яльмар Шахт — німецький фінансовий фахівець з міжнародною репутацією. Йому вдалося стримати руйнуючу інфляцію марки, яка загрожувала самій екзистенції Ваймарської Республіки в 1922—23 роках. Як президент національного банку, це він досягнув емісією банкнот, гарантованих державним майном. Вартість цих банкнот строго регулювалася державою. Це привело до стабільності німецької марки. А початок будови масових державних проектів не тільки дав поштовх до праці німецьким робітникам, а спричинив брак робочих рук, яких довелося привозити з закордону.

У 1934—37 роках Г'яльмар Шахт був президентом Райхсбанку і міністром економіки.

РЕЛІГІЯ

Невід'ємною частиною державного життя є Церква. Це друга сторона державної медалі. Король чи президент — це глава держави, який управляє нею і несе відповідальність за це управління. Глава державної Церкви — це духовний провідник громадян цієї держави. Його головним обов'язком є дбати про духовний стан нації і в такий спосіб допомагати світському главі держави в його праці. Вони доповнюють один одного і спільно діють для добра всіх громадян їхньої держави.

Дальшою функцією Церкви є дбати про моральне виховання громадян держави, що є необхідним для досягнення гармонії та солідарності цілого суспільства.

Особливу увагу Церква повинна приділяти родині — цій першій і найважливішій клітині нації. Дальшою функцією Церкви є харитативна опіка над хворими і немічними членами нації. Модерна Церква має також опікуватися долею робітника і дбати про те, щоб він не був експлуатований несовісним підприємцем або директором підприємства.

Тому також є конечним, щоб Церква дбала про матеріальний і духовний добробут робітника і співпрацювала з робітничими профспілковими організаціями, що сприяло б гармонії державної спільноти.

Як держава, так і Церква мають свою конституцію, а саме — канонічний кодекс, який в деталях регулює її уряд та ієрархію проводу.

Тут хочемо згадати також про функцію Церкви в армії, де вона повинна брати активну участь у духовному стані охоронця держави і Церкви.

Як ми вже згадували, усі завдання національної Церкви можуть бути виконані тільки тоді, коли її духовенство і єпископат мають належну освіту. Лише теологічної освіти для священника ХХ століття замало.

Сьогодні священник мусить в загальному бути ознайомлений з цілим комплексом наук, починаючи від філософії і кінчаючи фізикою та астрономією. Інакше він не може функціонувати в сучасному суспільстві і не має морального права бути духовним провідником членів національної Церкви. Більш того, він мусить вповні розуміти відношення релігійних догм до моральних і політичних вартостей своєї нації.

Національна Церква — це національна корпорація, яка виконує також функцію амбасадора своєї держави на світовій арені релігійних спільнот. В історичній ретроспективі вона стояла вище за державу і назначала імператорів та королів.

ВЛАДА

Усі важливі функції державного життя виконують державні органи — президент або монарх, парламент, уряд та суд у рамках основного закону — конституції.

Тут хочемо згадати, що в демократичній державі чи в конституційній монархії усі ці органи, згідно з конституцією, є вибрані народом чи назначені главою держави або урядом.

Від компетентности, етичности й порядности державних органів багато в чому залежать добробут громадян і держави.

Особливо важливою є функція глави держави. Якщо він є на висоті своїх завдань і вповні розуміє свою відповідальність перед народом і історією, то така держава виступає на світовій арені державних спільнот як повновартісна національна одиниця під кожним оглядом: господарським, науковим і культурним.

Глава держави і його уряд мусять діяти для добра всіх своїх громадян, а не лише однієї групи чи класу; добро і честь держави мають бути їхньою найвищою

метою. Глава держави мусить мати особливо повне розуміння маєстатичности свого уряду і діяти відповідно до нього.

Такого главу держави, що має далекосяжну візію і чітко окреслені цілі своєї нації, які висувають його народ на чільне місце у світі, ми називаємо не тільки провідником, але також державним мужем.¹⁾

Тут маємо на увазі такі особистості як канцлер Німеччини Отто фон Бісмарк або президент США Джордж Вашингтон.

Важливим фактором є також повага громадян до свого глави держави, як символу її суверенітету.

У нормальному суспільстві індивіди визнають той факт, що в державі мають бути провідники, які керують ними, і що кожне суспільство, яке творить природну цілість, мусить бути побудоване ієрархічно.

Прикладом може бути Англія. Там є лорд і робітник, які взаємно визнають соціальний стан один одного і взаємно співпрацюють для спільної користі.

Суспільство, яке слухає демагогів, що виголошують фальшиві кличі про егалітарність, засвідчує свою примітивність. Егалітарности ніколи не було і бути не може. Як кожна особа відрізняється будовою свого тіла від інших, так вона відрізняється й інтелектом. Отже, важливим елементом є не рівність усіх членів суспільства, а їхня рівність перед законом.

Основою (тобто базою) стабільности модерної держави є судівництво. Судді — це сторожі справедливости в державі. Вони виконують напівсуверенні

---

¹⁾ Platons Dialog "Politikos oder Staatsman". Übersetzt von Dr. Otto Apelt, Leipzig, 1914, Verlag von Felix Meiner, S. 108. Платон у цьому діалозі так окреслює державного мужа: «Чужинець: "Ми маємо мистецтво, яке контролює усі ці мистецтва. Воно відноситься до права і до всіх державних справ, якими воно керує. Воно тче все з перфектною досконалістю в його з'єднане полотно. Як виглядає, ми можемо окреслити з повним правом його діяльність, спрямовану на загальне добро всеобіймаючим терміном — "державництво"».

функції. Їхнє рішення — це їхня воля над волею співгромадянина. Вони відповідають за долю громадянина, як за гармонію та згоду в суспільстві й державі. Вони є охоронцями громадян за допомогою закону і вирішують усі цивільні спори між ними, а в карних справах — долю тих громадян, які діють незаконно. Тому надзвичайно важливо, щоб судді були на рівні своїх завдань. Вони, крім знання позитивного права, мусять також мати якнайширшу освіту, що сприяло б їм пізнавати складну людську натуру. Було б бажано, щоб судді були матеріально самостійні і не покладалися тільки на гонорар від держави для утримання своїх родин.

Відносно виконавчої гілки влади, починаючи від міністра і кінчаючи головою сільської ради, то слід наголосити, що від їхньої фахової й етичної настанови залежить ефективність державного апарату.

Якщо вони є патріотами своєї нації і вболівають за її добробут та добре ім'я в світовій спільноті держав, то вони віддано працюють для свого народу, дотримуючись принципів справедливості.

Держава ніколи не буде процвітати, якщо вона не має здисциплінованого й етичного адміністративного апарату, який діє відповідно і є під суворим контролем адміністративного законодавства і Конституції держави.

Тут хочемо повернутись до порівняння Голландії з Советським Союзом.

Тоді коли державним устроєм Голландії є конституційна монархія, в якій домінує закон, то державним устроєм Советського Союзу (так, як колись за часів царату)¹⁾ є деспотична, свавільна поліційна диктатура, де панує повне беззаконня.

---

¹⁾ Подібну брутальність і нелюдськість супроти народу застосовували також російські царі. Наприклад, Петро I ввів невільничу працю на державних будовах; наказав знищити все населення Батурина,

Громадянин Голландії є вільною людиною, він має повну свободу діяння. Держава охороняє його права і його майно. Він має мотив працювати і творити матеріальні вартості для себе, бо знає, що за свій труд отримає належну винагороду. Він вповні свідомий того, що голова його держави — королева Юліяна відноситься до нього з довір'ям, повагою і любов'ю. Королева Юліяна, її уряд і всі громадяни Голландії солідарно співпрацюють для їхнього спільного добра і для добра Голландії.

З іншого боку, державний устрій Советського Союзу — це жорстока деспотія. Там громадянин не має жодних прав, хоча на папері його права гарантуються “найдемократичнішою конституцією в світі”. Він є невольником держави, бо не отримує повної винагороди за свій труд, а лише мінімум для збереження його рабської екзистенції.

Суспільне життя там контролюється тайною поліцією за допомогою фальшивих доносів одних громадян проти других.

“Диктатор пролетаріату” немилосердно знущається над тим же пролетаріатом, в імені якого він володіє. Більше того, там мордуються десятки мільйонів неросійських громадян, бо тільки в такий спосіб “диктатура пролетаріату”, за допомогою великого терору, може затримати владу.

гетьманської столиці України, після її загарбання; наказав учинити показовий суд над своїм сином Алексієм за державну зраду. Прокурор старався довести його вину і викрити конспіраторів. Оскільки він ніякого злочину державної зради не вчинив і ні з ким не конспірував проти свого батька, то слідчі, щоб одержати таке свідчення від нього, першого дня процесу дали йому 25 тяжких ударів нагайкою, а другого дня — 15, від яких він третього дня процесу помер. Так закінчився цей жалюгідний показовий суд. Сотні таких показових судів за “державну зраду” відбулися за його панування.

Совітські володарі наслідують Петра I в його жорстокості, включно зі своїми показовими судами проти своїх потенційних або вигаданих політичних опонентів.

В Союзі громадянин живе під постійним наглядом і контролем поліції.

На сторожі громадянина Голландії стоїть закон, який нормує його людські права і його приватну власність.

Як бачимо на цьому прикладі, важливим елементом росту й добробуту держави є ставлення державного проводу до своїх громадян і, навпаки, — громадян до проводу.

А тепер кілька обсервацій про державний лад. На нашу думку, найкраще функціонує та демократична республіка чи конституційна монархія, де є двопартійна система в законодавчих органах держави. Двopартійної системи цілком досить, щоб вносити нові ідеї в управління державою та поліпшувати її лад і в цей спосіб постійно удосконалювати державний апарат еволюційно, а не революційно.

Багатопартійність є наскрізь негативним явищем, яке послаблює державу і стабільність її уряду. Багатопартійність є доказом низької політичної культури її громадян.

Тут хочемо зробити обсервацію, що демократія, хоч вона і є доброю системою державного ладу для високорозвинутих націй, але її не можна в чистій формі застосовувати до націй, які не мають демократичних традицій.

Демократія в таких державах, як вчить історія, є добрим ґрунтом для вирощування демагогів і деспотів. Вона дає їм нагоду прийти до влади шляхом обману виборців. Для тих держав, громадяни яких, на нашу думку, не мають належного розуміння демократичного ладу, більш практичним державним устроєм є конституційна монархія.

За останні століття зайшли великі зміни як в техніці, в народному господарстві, так і в соціальній філософії та поглядах на державний лад, про що йдеться далі.

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИХ ІДЕЙ

На наступних сторінках розглянемо в загальних рисах розвиток соціальних ідей за останні століття, які заклали підвалини сучасних економічних і державних систем.

Державна теорія абсолютизму постала як реакція на феодальний устрій. В абсолютній монархії самодержавець мав необмежену пануючу силу. Він діяв згідно зі своєю волею.

Першим теоретиком державного абсолютизму був італієць Ніколо Макіявеллі. У своєму творі “Князь” (“Il Principe”, 1469) він пише, що озброєні універсальною силою (владою) держави перебувають у постійній боротьбі. Держава, яку репрезентує князь, повинна вибирати і застосовувати в цьому конкурентному змаганні такі засоби, які забезпечили б її успіх, а саме — сприяли б її оптимальній величій й могутності.

Поняття моралі не зобов’язує державу. Держава діє ні добре, ні зле, але тільки цілеспрямовано або нецілеспрямовано. Релігія й ідеологія є лише засобами державного панування. Політика — це наука про здобуття й утримання влади.

Француз Жан Боден у своєму творі “Шість книжок про республіку” (“Six Livres de la République”, 1576) створює теорію супремату державної влади і встановлення абсолютизму. Він також розробляє теорію суверенітету, яка мала подвійну мету: виправдати обмеження монархом політичної сили станів всередині держави, а назовні — звільнити монарха від зверхності імператора і папи.

Жан Боден вважається передовим теоретиком ідеального державного уряду. Цей уряд складався б із короля і Парламенту. Але необмежена влада в державі належить королеві. Вона базована на божест-

венному праві, обмежена тільки природним правом. Парламент мав би інформувати короля про потреби громадян.

Як ми згадували, в середньовіччі в Західній Європі верховну владу мав Папа й Імператор Святої Римської імперії. Королі й князі окремих європейських держав підпорядковувались їм. Щоб звільнити французького монарха від залежності Папи та Імператора, Жан Боден проголошував доктрину суспільного ладу, яка базувалась на послухові громадян наказам суверенного володаря.

Рішення уряду повинно бути респектованим громадянами, щоб запобігти анархії, такої як релігійні війни між католиками і протестантами в 16-му столітті.

Ідеї Бодена мали певний вплив на англійського соціального філософа XVII ст. Томаса Гоббса.

Георг Фрідріх Вільгельм Гегель є одним з останніх теоретиків абсолютизму. Його головний твір — це “Феноменологія духа” (“Phaenomenologie des Geistes”, 1807). Він завершив розроблення тези суверенітету держави. Для нього досконалою формою держави є спадкова монархія. Держава — це найвищий діалектичний щабель розвитку об’єктивного духа (розуму). Він поєднує думку про державну силу з національною ідеєю. Сутність держави — це сила, яка поєднує мораль і право, а нація — це фактор надособової і абсолютної сили. Вона представляє дійсність моральної ідеї. Конкретні події історії означаються поступовим саморозвитком духа світу. Кожна історична епоха означена певною ідеєю, згідно з її часом.

Для Гегеля держава є святістю не лише задля її етичного характеру, а також і задля її сили. Крім того, вона є всемогутньою і мудрою, вона є також і джерелом права.

У творі “Енциклопедія філософських наук в загальному” (“Encyklopedie der Philosophischen Wissenschaften im Grundrisse”, 1817), який складається з трьох частин, а саме: логіки, природи і духа, Гегель представив свою систему філософії. Його експозиція є діалектичною.

Діалектика, за Гегелем, спирається на узгіднення контрадикційної пропозиції; схвалення і заперечення не виключають одні одних, а тільки творять “пару протилежностей”, з яких постає щось нове. Все так тісно пов’язане зі своїм протилежним, що це щось протилежне має саме в собі насіння першого.

По кожній ідеї, *тезі* закономірно наступає її *анти-теза*, аж у кінці з того протиріччя постає *синтеза*. Синтеза є вищою формою розвитку, в якій суперечності зникають і через яку будуть усунені протиріччя.

Гегель вірив, що мислення відбувається згідно з таким зразком: воно починається зі встановлення позитивної тези, яка заперечується його антитезою, а відтак думка творить синтезу, і цей процес, який іде колом, продовжується далі. В кінці мислення доходить до синтези, яка є ідентичною з початковою пропозицією, тільки з тим винятком, що все, що було перед тим, було не точно окреслене, а тепер воно стало ясним.

У творі “Основні напрямки філософії права або природне право і державні науки в загальних рисах” (“Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse”, 1821) Гегель розробив ідеї про державну політику й історію. Відносно форми держави людський розум намагається знайти об’єкт, подібний до нього.

Цей твір складається з трьох розділів: 1) Позитивне право, 2) Моральність і 3) Звичаєвість. У першому він говорить про право як таке; особи є суб’єктами права і від них вимагається лише послух, незалежно від того, який мотив того послуху.

Отже, право є абстрактно-універсальним, тому воно і містить справедливість тільки для універсальних елементів людської волі. Але індивід не може бути задоволеним, якщо дія, яку він виконує, не узгоджена не тільки з правом, а також із переконаннями його власної совісти.

Таким чином, проблемою модерного світу, за Гегелем, є створення такого соціального і політичного ладу, який задовольнив би домагання як права, так і совісти.

Ніякий політичний лад не може задовольнити домагання розуму, якщо він не зорганізований так, щоб, по-перше, запобігти централізації, яка зробила б із людини невольника або ігнорувала б совість, і, по-друге, запобігати антиномізму,¹⁾ який дозволив би свободу переконання для кожного індивіда і так створив би неморальність, у результаті чого соціальний і політичний лад став би неможливим.

Держава, яка осягає цю синтезу, опирається на родину і гільдію.

Гегель перебрав деякі ідеї від Руссо і переробив їх на політичну теорію іншого напрямку. Наприклад, він розробив концепт свободи Руссо, але замість загальної волі (*volonté général*) в його політичній доктрині він говорить про універсальну або раціональну волю, відкидаючи поняття про суверенітет народу.

Гегель, як і Руссо, відкидає індивідуалістичне поняття свободи, яке давало б кожному індивідові право поводитися так, як йому подобається. Свобода, за Гегелем, у цьому сенсі є неможливою. Правдива свобода індивіда — це свобода морального вибору, яким він висловлює універсальну раціональну волю.

¹⁾ Антиномізм у філософії — контрадикції (реальні або наочні) між двома рівноправними принципами або висновками: синонім — парадокс.

Тому свобода, як і моральність, можлива тільки в моральній спільноті, найвищою формою якої є держава. Релігія, культура і право мають завдання зміцнювати могутність держави як найвищої форми життя. Рушійною силою історії є боротьба між державами за їхню могутність. Боротьба за існування висуває вищий нарід.

Проте ідея свободи індивіда у Гегеля не веде до колективу. Згідно з його теорією, людська індивідуальність може існувати лише в оточенні цивілізації. Він не схвалював демократичного індивідуалізму і будував державу на таких групах як корпорації і гільдії.

Гегель сприймав державу як організм, частини якого не мають окремого життя, а існують тільки у відношенні до цілого. З цього випливає, що в його політичній теорії індивід підпорядкований державі і що супроти держави він має лише обов'язки, але не права.

Гегель різко відрізняв державу від громадянського суспільства. Цю різницю він робив згідно з діалектичною логікою його філософії. За цією логікою, весь історичний процес розвитку відбувається за таким діалектичним ритмом: теза — антитеза — синтеза. Згідно з цим родина — це теза, громадянське суспільство — антитеза, а держава — синтеза.

Під громадянським суспільством Гегель розумів усі інституції, які задовольняють потреби економічного життя і регулюють приватні справи людей. Громадянське суспільство — це таке суспільство, як його сприймали індивідуалісти й утилітаристи, а саме — як засіб для задоволення приватних інтересів. З другого боку, держава, за Гегелем, це суспільність, яка сприймається як моральний порядок, у якому приватні інтереси зливаються з громадськими.

Згідно з Гегелем, держава не є засобом до мети, таким, яким є громадянське суспільство, а це кінце-

ва мета; більше того — це ультимативна мета для соціальної дії.

Як бачимо, його політична думка кардинально відрізняється від філософії індивідуального лібералізму.

Держава для ліберальних мислителів є засобом до мети її громадян. Для Гегеля держава — це самоціль.

В той час як Гегель бачив державу як форму, з якої відливаються чесноти справедливості й етичних вартостей, комуністи й анархісти сприймають державу як механізм експлуатації або як таку інституцію, яка збочувала людську природну доброту і яка гамувала спроможність людини вільно розвиватися.

Теорія Гегеля про державу мала вплив і на пізнішу політичну думку і політичні рухи в Європі. Вона мала опосередкований вплив на соціальні ідеї комунізму і фашизму. Діалектична й історична методи Гегеля були застосовані Карлом Марксом, хоча він замінив ідеалізм Гегеля на матеріалізм, а націоналізм — на інтернаціоналізм.

МЕРКАНТИЛІЗМ

XVI—XVIII століття — це доба меркантилізму або державної господарської системи, в якій держава всебічно опікувалася індивідом. Держава регулювала господарську систему з метою зміцнення своєї могутності порівняно з іншими державами.

Меркантилізм — друга сторона медалі політичного абсолютизму. Теоретики ідей меркантилізму, а особливо Жан Батіст Кольбер у XVII ст. у Франції, ніколи не вживали цього терміна. Лише в 1776 році його ввів в економічну науку шотландець Адам Сміт у своїй праці “Багатство націй”.

Проти меркантилізму у XVIII ст. виступає ліберальна буржуазія. Вона поступово домагається все більших господарських і політичних прав. Функція держави відсувається на друге місце. Лібералізм наголошує свободу індивіда. Ідеалом лібералізму у XVIII—XIX ст. був вільний ринок, і тому його дія була спрямована проти державної інтервенції.

Доба просвітництва, яка підносить людину і її свободу в центр політичного буття, зумовлює поділ влади в державі на виконавчу, законодавчу і судову. Це є продукт ідеї лібералізму. Її почав розробляти Джон Лок у своєму творі “Два трактати про уряд” (“Two Treatises of Government”, 1690), а завершив розробку ідеї поділу влади Шарль Луї Монтеск’є у своєму найважливішому творі “Дух законів” (“L’Esprit des lois”, 1750).

Лібералізм — це ідеологія буржуазії, яка постала проти державної опіки громадян у добу меркантилізму. На противагу поліційному абсолютизмові, функції держави відтоді обмежуються. Індивідові надається велика свобода від державного контролю і якнайширше поле діяльності. В основному завдання держави звужується до правової і силової функції, а також до сфери культури.

Лібералізм створює ідеологічну підставу для ліквідації добродійної держави і заміни її правовою державою. Індивід тепер сам мусить дбати про свій добробут. Він творить правові норми для себе.

У ХІХ ст. лібералізм і демократія зливаються. Настає доба формування ліберально-демократичного різновиду громадянської правової держави. Тепер держава дозволяє кожному жити на свій розсуд. Державне життя регулюється тільки формальними нормами.

В системі лібералізму має місце поділ між державою і суспільством. Ідентифікація держави та самодержця (“Держава — це я”, — любив повторювати французький король Луї ХІV) замінюється демократичною ідентифікацією держави і народу. Так постає симбіоз слова “володаря-пана” і його “підданих”, над якими він мав би владу. Зміст цього слова — ДЕМОКРАТІЯ. В демократичній системі держава стає юридичною особою. Це стає передумовою держави, яка, між іншим, регулює відносини між індивідом і державою.

У зв’язку з цим формується нова наукова дисципліна — соціологія. Термін “соціологія” вперше був вжитий Огюстом Комтом в його творі “Курс позитивної філософії” (“Cours de philosophie positive”, 1842).¹⁾ Соціологія — це наука про всі людські взаємини, починаючи від родини і кінчаючи державою, та про різні асоціації в державі і про ставлення індивіда до асоціацій. Вона має завдання — досліджувати всі соціальні явища і їхні причини та наслідки. В центрі соціологічних досліджень — вплив існуючих соціальних форм на індивіда. Політичний та економічний лад, церква, армія, правова система, політичні партії є особливо важливими об’єктами соціологічної студії.

¹⁾ Огюст Комт — філософ, засновник соціології і позитивізму. Народився в Парижі, де й закінчив політехнічні студії. Аналізував можливість стабільного політичного ладу. В другій великій праці — “Système de politique positive” закінчив формування нової дисципліни — соціології.

Головними мислителями лібералізму були: Лок, Монтеск'є, Кант, Єллінек та Келзен.

Джон Лок заступав ідею поділу влади, вбачаючи в ній гарантію прав особистості. Легіслатива (державний орган, який видає закони, — парламент), яку вибирає нація, виконує функцію носія найвищої державної сили (влади) за допомогою обраних народних представників (депутатів). Екзекутива (виконавча влада), яка підпорядковується легіслативі, має виконавчу силу (владу), діє згідно з законами в усіх ділянках державного життя і вирішує, між іншим, питання про оголошення війни, про мир та про укладання договорів з іншими державами.

Королівська прерогатива, хоча це влада короля, яку він виконує згідно зі своєю волею в інтересах загального державного добра, але ця влада не є абсолютною, вона визначається парламентарними обмеженнями.

Лок гостро виступав проти абсолютистської державної науки Гоббса. На його думку, уряд є відповідальним перед народом. За допомогою суспільного договору люди творять політичне тіло, в якому кожний зобов'язаний рішенням більшості.

Метою соціального контракту є забезпечення життя і волі індивіда та його власності.

Іммануїл Кант у своєму творі “Критика практичного розуму” (“*Kritik der Praktischen Vernunft*”, 1788) окреслює державу як правничо оформлену спільність живих людей. Держава має для цих людей створити передумови коекзистенції, але не займатися їхньою опікою.

Як правило поведінки громадян у державі він створює для них звичаєвий “закон” (постулат), або категоричний імператив, який звучить так: “Дій так, щоб максима твоєї волі могла б одноразово і щогодини бути принципом загального законодавства”.

Георг Єллінек у своєму творі “Загальна наука про державу” (“Allgemeine Staatslehre”, 1900) розглядає, між іншим, державу в двох аспектах — соціальному і правовому. Він це робить з метою встановлення чистоти методи.

Згідно з цим поділом він розрізняє загальну науку про державу і загальну соціальну науку, яка розглядає державу як суспільне явище в її історичному розвитку, та загальну науку про державне право, яке має завдання охопити типові правні інституції держави.

Отже він сприймає характер держави, з одного боку, як соціологічне явище, а з другого — як юридичний феномен. Згідно з цим він розрізняє два поняття держави — соціологічне і правове.

1. Соціологічне поняття держави. “Держава — це об’єднання осілих на одному місці людей, озброєних першоджерельною панівною силою”, тобто сила цього об’єднання не походить від ніякої іншої сили, всі інші об’єднання виводять свою силу від нього.

Далі Єллінек пише: “Щоб пізнати соціальне поняття (суть) держави, необхідно повернутись назад, до останніх доведених фактів державного життя.

Останні об’єктивні елементи держави стають ясними як сума певних дій, які виражаються в соціальних взаєминах між людьми, точніше сказати, поняття цієї суми дій вже означає форму суб’єктивної синтези певних відношень між людьми, які стають ясними в їхній діяльності. Отже, ця діяльність спрямована не на субстанцію, а на функцію. В основі цієї функції лежить субстанція, якою є і залишаться люди.

Однак, ця функція є виключно психічного характеру, і коли ця функція викликає фізичну реакцію, то вона постійно передається психічно. Цим державна

функція сприймається як психічне явище мас. В жодному разі вона не спрямована на субстанцію, але на функцію. В такий спосіб державна функція зливається в психічні явища мас.

Ми бачимо, що всі соціальні явища мають подібну форму. По-перше, мова, яка, крім висловленого і написаного слова, що може завжди здобути лише деяке реальне існування внутрішньої суті людини, не має жодного іншого значення. Мова, завдяки звукам і писаним знакам, є посередником психічної функції. Також її субстанцією є і залишаться люди. Від людей відірваної мови не існує.

Релігія — це також функція, а не субстанція. Вона означає певну свідомість особистостей і ґрунтованих на ній людських відношень... Релігія не стоїть осторонь, а перебуває в людині.

Таким самим є відношення людини до мистецтва, науки, права і господарства”.¹⁾

Згідно з Єллінеком, “все це є функцією, а не субстанцією”.

Особливо ми хотіли б зробити зауваження відносно мови. Висловлене і надруковане слово — це могутній засіб спілкування між людьми. Мовою вони також виявляють інтимні почування. За допомогою мови вони висловлюють духовність нації, а саме: естетичні, моральні й інтелектуальні вартості, які єднають прагнення нації до все більших і більших досягнень.

2. Юридична дефініція держави, за Єллінеком, така: “Держава — це територіальна корпорація, озброєна першоджерельною пануючою силою”. Тут держава стає суб’єктом права і сприймається як корпорація, на противагу соціологічному поняттю держави як організаційної єдності.

¹⁾ Dr. Georg Jellinek. “Allgemeine Staatslehre” (1900). S. 153.

Ганс Келзен, засновник віденської школи державних наук, у творі “Головні проблеми науки про державне право” (“Hauptprobleme der Staatsrechtslehre”, 1911) відкидає соціологічне поняття держави і розвиває теорію так званої “чистої юридичної науки” про державу. Для нього держава це стисло юридичний феномен. Держава й основна юридична система ідентифікуються. Чисту юридичну теорію він розуміє як таку теорію права, яка б себе логічно підтримувала, виправдувала і не наполягала б на вартостях, що є поза сферою права. Основним для системи права є якесь припущення, що схвалене більшістю спільноти.

Але водночас Келзен не заперечує важливості ролі соціології та етики, яку вони відіграють у процесі творення правних норм. Келзен вважається головним ліберальним теоретиком державної думки.

ЕКОНОМІЧНИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ

Головними теоретиками економічної думки лібералізму є шотланець Адам Сміт і англієць Давид Рікардо. Сміт у своєму творі “Дослідження природи і причини багатства націй” (“An Inquire into the Nature and Causes of the Wealth of Nations”, 1776) розробив систему політичної економії.

Давид Рікардо, будуючи свою теорію на вченні Сміта, був першим економічним мислителем, який упорядкував економіку як систематичну науку. У своєму творі “Принципи політичної економії і оподаткування” (“Principles of Political Economy and Taxation”, 1817) він аналізує економічні “закони”, які означають поділ національного продукту між трьома класами суспільства, а саме: землевласниками, робітниками і власниками капіталу.

Він також розробив основний аналіз банкової системи і позичкової функції банку та визначив їхню роль у народному господарстві.

Лібералізм XVIII—XIX ст. будував свою економічну доктрину на суверенітеті ринку і природній гармонії інтересів людини. З цього погляду індивід мав свободу дбати про свій добробут. У цей спосіб в господарстві, що базується на поділі праці, всі члени суспільства матимуть користь.

Класична ліберальна господарська наука будувалась на ідеї саморегульованого ринкового механізму, вільного від будь-якого впливу ззовні та від усякого цілеспрямування.

Мораль і етика тут не брались до уваги. Єдина регулююча сила — це егоїзм індивіда, втягнутого у творення громадського добра, оскільки у вільному господарстві він мусить служити іншим, щоб служити собі самому. Щоб цей благополучний стан наступив, це може відбуватися лише в умовах вільного ринку. Будь-які зовнішні обставини впливу на ринок чи інтервенція держави можуть призвести до економічної стагнації та господарського безладдя.

Кожна економічна система повинна розв'язати дві основні проблеми: по-перше, що має бути продукowane і, по-друге, яким чином розподілити те, що має бути продукowane.

У плановому господарстві цю функцію виконує плановий орган, який працює для держави.

В господарстві, сконструйованому класичними економістами і сьгоднішніми консервативними неокласиками, це досягається через вільний ринок і механізм ціни. В такому ринку теоретично вільний вибір індивідуального покупця і продавця визначають, як і коли мають бути використані ресурси держави (праця, капітал, машини тощо). Попит і пропозиція — ці два фактори повністю визначають ціну, за яку даний товар буде продано.

Теоретично, коли попит на продукт великий, його ціна буде зростати, що вигідно для продуцента, який збільшує пропозицію на даний продукт. Коли пропозиція продукту досягає відносного рівня попиту, його ціна падатиме, відтак продуцент перестає його далі виробляти і розпочне виробництво нового продукту. В такий спосіб було б досягнуто рівноваги між бажаним і тим, що продукується. Система вільного ринку забезпечує виробникові винагороду пропорційно до його внеску у збільшення багатства суспільства.

Є припущення, що в умовах вільного конкурентного господарства, в якому ніхто не обмежений брати активну участь в економічній діяльності, дохід, одержаний від такої діяльності, є мірилом її вартості для суспільства. Кожен виробник раціонально працює так, щоб мати якнайменші витрати на виробництво продукту і якнайбільшу користь із нього.

Економічний лібералізм базує свої тези на еґоїстичній людській натурі. Він припускає, що кожна людина діє розумно і так, щоб це було їй на користь.

В ринковій спільноті працює механізм ціни, який робить покупця дуже сильним. Покупець через мірило ціни визначає кількість і якість продукту. В такий спосіб він визначає ціну продукту й одночасно опосередковану ціну матеріальних факторів виробництва і заробітну платню робітника.

У цьому безкінечно мінливому процесі, тобто в ринковій економіці, підприємці й капіталісти є слугами споживачів. Споживачі — це пани, до чийх примх підприємці та капіталісти мусять пристосовувати свої інвестиції і спосіб виробництва. Вільний ринок вирішує долю підприємців та капіталістів і усуває їх, як тільки вони перестають бути успішними.

Негативною стороною ліберальної системи господарства є те, що вона дає можливість несовісним індивідам збагачуватися, використовуючи економіч-

но слабших членів суспільства, які не діють згідно зі своїми економічними інтересами.

Життєва практика показує, що матеріально слабші члени суспільства не завжди діють егоїстично і на свою користь, як припускали теоретики класичного лібералізму. Тим вони шкодять собі, своїй родині й опосередковано державі.

Тому, на нашу думку, потрібний державний контроль для охорони тих членів суспільства перед несовісними індивідами за допомогою відповідного законодавства.

Другою негативною рисою ліберальної системи господарства є те, що вона уможлиблює, за допомогою картелів і концернів, виєлімінування конкуренції і, таким чином, осягнення монополії на ціни, що стоїть у противазі до класичної ліберальної доктрини про суверенітет ринку і механізм ціни.

Далі, крайньо ліберальна економічна система дає можливість багатим капіталістам опосередковано контролювати або впливати на уряд у даній державі, що веде до встановлення плутократії демократичним способом.

У ХХ ст. лібералізм зазнав великих змін під впливом соціалізму. Концентрація багатства в приватних руках змусила лібералізм реформуватися за допомогою різних соціальних законів на користь робітника і введення системи робітничих профспілок, які захищають робітника від визиску капіталу.

Сьогодні ми бачимо зворот від лібералізму до благодійної держави (*der Wohlfahrtstaat*) як суспільного опікуна.

Анархізм — це доктрина, яка спирається на віру, що державний уряд є шкідливим і непотрібним. Слово “анархізм” походить з грецького слова “ANARXIA”, що в перекладі означає “безвладдя”.

Анархісти є проти державних законів. Вони розглядають інституцію власності як засіб тиранії. Згідно з цією доктриною, злочинність у суспільстві є продуктом власності й державного авторитету. Вони стверджують, що конституція й уряд ведуть до несправедливості. Вони виходять з того, що дійсна справедливість була б досягнута тільки через вільний розвиток природного нахилу людини до співжиття в суспільстві, і якщо б вона не була обтяжена правними нормами, тоді вона жила б згідно з принципом і практикою взаємної допомоги.

Першим теоретиком анархізму був француз П'єр Жозеф Прудон, який у творі “Що таке власність?” (“Qu'est ce que la propriété?”, 1840)¹⁾ створив теорію про евентуальне зникнення державного авторитету і постання на його місці природного соціального порядку.

В 40-х роках ХІХ ст. він почав спілкуватися з російським анархістом Михаїлом Бакуніним — провідником Міжнародного Руху Анархістів. Після смерті Бакуніна головним теоретиком руху став князь П'єotr Кропоткін.

¹⁾ Існує думка, що вислів П'єра Жозефа Прудона у цьому творі про те, що “власність — це крадіж” (la propriété c'est vol) став головною догмою як соціалізму, так і комунізму. Маркс назвав працю Прудона “Що таке власність?” “...його, безумовно, найкращим твором. Він є епохальним...”. Але того ж самого Прудона він пізніше безжалісно критикував у своїй праці “Злиденність філософії”, яка була відповіддю на працю Прудона “Філософія злиденности”. Тут варто також відмітити, що згаданий вислів Прудона став пізніше революційним кличем російських більшовиків: “Грабь награбленное!”.

Щоб мати повний образ суті (істоти) держави, необхідно також ознайомитися з феноменом “націоналізм”. Ми можемо окреслити націоналізм як ідею або стан духового наставлення індивіда, найвищим обов’язком якого є беззастережна лояльність до своєї національної держави.

Націоналізм є відносно новим феноменом. Протягом всієї історії людина проживала на своїй національній території, де вона з покоління в покоління жила разом зі своїми земляками, які мали такий самий спосіб життя, такі самі традиції, звичаї, релігію, ноту і пісню.

Такий стан тривав віками, аж до кінця XVIII століття. Тепер нагло наступає велика зміна — націоналізм стає сентиментом, який єднає народні маси в один моноліт. Він стає одним з головних (якщо не найголовніших) факторів у сучасній історії.

Ми вважаємо, що французька революція була першою маніфестацією націоналізму. Небавом він поширився у цілому світі. На нашу думку, XIX століття — це доба націоналізму в Європі. В XX ст. націоналізм стає могутнім фактором в Азії й Африці.

До XVIII століття держава не була обмежена лише одним етнічним народом. Більше того, держава вважалася власністю князя або короля. Подружжя у двох королівських родах творили нову державу або збільшували територію однієї з них.¹⁾

¹⁾ Прикладом може бути шлюб сина австрійського імператора Максиміліана I-го Пилипа з еспанською королівною Юаною в 1496 році, або литовського великого князя Ягелла (Яогайла) з польською королевою Ядвігою в 1386 році.

Після Французької революції держава і її політика ідентифікуються з одним етносом, одним народом або однією нацією, чого не було доти.

Індивід не був прихильником лояльності національній державі, а віддавав перевагу іншим політичним формам, таким як династична, релігійна або держава-місто. У християнській Європі ідеалом була універсально світова держава — Свята Римська імперія середньовіччя. Ця концепція сприймалася до XVIII століття.

До доби націоналізму політична лояльність не визначалася національністю. Отже, не вважалося, що цивілізація мусить бути національно детермінованою. В середні віки християнство або мусульманство означали цивілізацію, але визнавали тільки одну мову — латинську або грецьку в Європі, арабську або перську — в Азії й Африці. Це було нормою тих цивілізацій протягом довгих віків.

Ще пізніше — в XVII ст. домінуючою в Європі була французька цивілізація, яка була прийнята як цивілізація всіх вчених осіб усіх національностей.

Після французької революції вперше в історії вважалося, що цивілізація визначається національністю. Так було проголошено принцип, що дана особа або член суспільства може бути вишколеним тільки у своїй материнській мові, а не в мові чужої йому цивілізації.

З кінцем XVIII ст. націоналізація освіти й державного апарату вела до націоналізації держав і політичної лояльності. Поети й історики були першими, хто почав пропагувати культурний націоналізм. Вони удосконалили материнську мову й піднесли її до літературної мови, яка мала глибокі корені в історичному минулому народу. В такий спосіб вони підготували ґрунт до нових політичних і національних устремлень, якими вони запалили свій народ, для національних держав.

Ще до XVIII століття спостерігаємо прояви національних сентиментів у різні періоди історії, особливо під час воєн і боротьби за існування.

Вияв національних почувань мав велике політичне значення. Це була реакція на створення великих централізованих держав, якими володів абсолютний монарх, який нищив старий устрій не свого етносу.

Секуляризація суспільного життя й освіти в материнській мові послаблювала вплив Церкви, яка до того часу домінувала у сфері освіти.

Також ріст торгівлі, який вимагав ширшого простору діяння для нового середнього капіталістичного класу, мав великий вплив на розвиток емоційного націоналізму, який прийшов на зміну релігійних рухів попередніх віків.

Під впливом нових теорій про суверенітет народів і людські права індивіда, народ посів центральне місце в державі замість короля. Держава стала державою народу, а національна держава — батьківщиною. Так держава стала ідентифікуватися з нацією, а цивілізація — з національною цивілізацією.

Під цивілізацією ми розуміємо широку цілість вартостей, до яких входять такі елементи як культура, знання, віра, мораль, право, звичаї, мистецтво і технологія. Стрижнем кожної цивілізації є її інтелектуальна еліта, яка постійно створює нові вартості.

Розвиток націоналізму йшов проти політичної думки попередніх тисячоліть. Перед тим людство вірило в загальні й універсальні ідеї. Націоналізм, навпаки, наголошував на окремішність національної індивідуальності. Старі ідеї Християнської і Стоїстичної шкіл єдності до XVII ст. були настільки сильні, щоб дозволити націоналізмові вповні розвинутися. Віра в загальну любов людства особливо сильною була в Західній Європі.

У цьому світосприйманні тепер настають зміни.

Модерний націоналізм постав насамперед в Англії в пуританській революції XVII століття.¹⁾ Англія стає провідною нацією в науці, політичних ідеях і торгівлі. Англійська нація в той час вірила, що вона сповнює історичну місію для всього людства своєю ідеєю свободи людини. Вплив Старого Заповіту дав поштовх до нового націоналізму, порівнюючи англійський народ з античними ізраїльтянами.

Ріст англійського націоналізму йшов у парі зі зростанням торгівлі англійського середнього класу, який багатів швидкими темпами. Джон Лок у своєму творі “Два трактати про правління” виклав політичну філософію про свободу людини і толерантність поглядів як політичних, так і релігійних.

Ці ідеї Лока мали великий вплив на формування націоналізму XVIII століття у Франції і на декларацію незалежності Америки. Джон Лок і Жан Жак Руссо вважаються провісниками модерного націоналізму. Жан Жак Руссо підготував ґрунт для Французької революції. Далі армія Наполеона поширила дух націоналізму по цілій Європі і поза нею. Хвиля революцій у 1848 році, так званої “весни народів”, була тим фактором, який дав надію націоналістам, таким як Джузеппе Маззіні в Італії й Отто фон Бісмаркові в Німеччині, зреалізувати свої ідеї. Ідея націоналізму мала також негативний вплив на розвиток суспільства. Вона сприяла створенню мультинаціональних імперій у Європі й Азії, наприклад, Російської, Габсбурзької і Турецької. Для свого збереження ці імперії

¹⁾ Тут ідеться про англійську домашню революцію або велику ребелію 1642—51 рр. внаслідок конфліктів між королем Карлом I і Парламентом. Парламентарна фракція перемогла у цій ребелії, Карла I було засуджено на смерть, а його син, Карл II, нащадок трону, мусив покинути Англію. Парламент встановив коммонвелт, очолений Олівером Кромвелем (Oliver Cromwell). Цю громадянську війну іноді називають пуританською революцією, оскільки більшість противників короля були членами пуританської партії та Англіканської Церкви.

негативно ставились до підкорених націй і гальмували їхній культурний та господарський розвиток. Як реакція на ці мультинаціональні утворення зростав націоналізм переможених народів, що спричиняло революційні зриви проти імперського націоналізму, а по суті — шовінізму.

Тут є потреба розрізнити два види націоналізму. Перший — націоналізм поневоленого народу, який бореться за свої людські й національні права, другий — імперський націоналізм, який поневолює переможені народи. Він силоміць намагається накинати їм свою мову, релігію, культуру, звичаї тощо. Він гальмує духовий та економічний розвиток переможеного народу. Більше того, щоб домогтися своїх цілей, імперський націоналізм вживає всіх можливих засобів — пропаганду, арешти, терор, включно з фізичним знищенням переможеного народу, а на місце останнього насаджує свій імперський етнос.

Перший націоналізм ми вважаємо поступальним і творчим, який веде до особистої свободи, до соціального та матеріального прогресу даної нації, а також до її мирного співжиття з іншими національними спільнотами.

Імперський націоналізм, навпаки, гальмує соціальний поступ не тільки переможеної, а також і своєї власної нації, бо вся його енергія спрямовується на постійну боротьбу як всередині держави з переможеною нацією, так і на постійні війни (або приготування до них) з іншими національними державами.

Прикладом першого визвольного націоналізму ми вважаємо грецький, ірландський та український націоналізм. Прикладом другого, імперського націоналізму, може служити турецький і російський.

ВСТУП

Соціалізм — це система, яка виводиться з матеріалізму і проголошує тезу, що постійні економічні відносини визначають духовну конституцію людини й суспільства.

Соціалізм постав як реакція на капіталізм XVIII століття, а саме — як протест проти визиску робітника в капіталістичному суспільстві.

Соціалізм — це рух різноманітних форм у різних державах, але в основному він проповідує економічну й політичну рівність за допомогою загальної комунальної власності на засоби продукції дїбр *).

Слово “соціалізм” походить від латинського слова “socius”, що означає партнер, спільник або компаньйон, а слово “комунізм” — від латинського слова “communitas”, яке означає спільне проживання, спільна посілість, спільний зв’язок. Початково цим терміном означувалася система суспільства, в якому право власності на майно належало громаді, члени якої брали участь у його багатстві, згідно з їхньою потребою.

Загалом кажучи, соціалізм — це такий напрямок, який вважає бажаним усунення приватної власності на засоби продукції або думає, що громадськість перебуває в перманентному розвитку до такого суспільного ладу.

Комунізм посувається ще далі: він відмовляє у праві розпоряджатися не тільки засобами продукції, але

*1 Тут і далі в тексті *засоби продукції дїбр* — це випродуковані машини і знаряддя, за допомогою яких виробляються нові продукти, напр.: верстат для виробництва черевиків або кравецька машина для пошиття одягу, а також фабричний будинок (завод), де цю продукцію виробляють.

також і на середники консумції *). Іншими словами, соціалізм намагається усунути приватну власність тільки на засоби продукції, в той час як комунізм хоче усунути приватну власність також і на плоди праці.

Наголошуємо, що комунізм не є новою ідеєю. Вже в сивій давнині Платон пропагував цю ідею у своїх творах “Закони” і “Республіка”.

Також у XVIII столітті було чимало авторів, які проповідували так званий утопічний соціалізм. Найвідомішим серед них є Томас Мор. Його твір “Утопія” (“Utopia”, 1516) є провісником соціалістичних теорій XIX століття.

Термін “соціалізм” у його модерному значенні вперше було вжито на початку XIX ст. у творах Шарля Фур’є “Теорія чотирьох рухів і загальне призначення” (“Théorie des quatre mouvements et des destinées générales”, 1808) та графа Енрі де Сен-Сімона “Листи від одного мешканця Женеві до його сучасників” (“Lettres d’un habitant de Genève à ses contemporains”, 1803).

ТЕОРІЇ КАРЛА МАРКСА

Теорію соціалізму далі розробив Карл Маркс у творі “Капітал”. В ньому він перебрав методу діалектики Гегеля, якою останній пояснював культурний і соціальний прогрес людства за допомогою діалектичної формули: теза, антитеза і синтеза.

Карл Маркс застосовував діалектику Гегеля до постійного продукційного процесу суспільства і створив теорію так званого діалектичного матеріалізму.

Для Карла Маркса соціальні конфлікти — це нормальні й потрібні явища. Діалектичний розвиток суспільства триває згідно з історичною послідовністю. Як феодалізм був замінений переможною буржуазією,

*) Середник консумції — все, що потрібно індивідові для життя: хліб, масло, хата, авто і т. п.

тобто капіталізмом (теза), так і буржуазія буде переможена диктатурою пролетаріату (антитеза), на зміну якій прийде безкласове суспільство комунізму (синтеза).

ПРОГРАМА ЛЮДИНИ ЗА КАРЛОМ МАРКСОМ

Щоб докладно пізнати соціальні концепції Маркса, необхідно звернути увагу на його концепцію істоти людини, викладену в праці “Економічно-філософські манускрипти з 1844 року” (“*Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844*”). Інтерпретація людини Марксом починається з людських потреб. “Людина передусім є природною істотою. Як жива природна істота, вона наділена, з одного боку, природною силою, життєвою силою... в ній існують такі сили, як спроможність пристосовуватись до життєвих обставин, інстинкту.

З другого боку, людина є природною, фізичною, сенситивною (чуттєвою) істотою. Вона є терплячою, несамостійною, обмеженою істотою.., отже об'єкти її інстинктів існують поза нею і незалежно від неї, але вони є об'єктами її потреб, які необхідні й суттєві для реалізації і утвердження її основних сил”.

Отже, в центрі уваги Маркса є жива людина, яка намагається задовольнити свої елементарні потреби. “Першим історичним фактом є виробництво дівр для задоволення цих потреб”, забезпечення яких відкриває дорогу до нових потреб.

Людська діяльність в основному — це боротьба з природою для забезпечення своїх потреб, таких як харч, одяг, помешкання тощо, а далі маємо розвиток її інтелектуальних та артистичних здібностей. У цій боротьбі з природою людина відкриває себе як продукуючу істоту. Більше того, людина облагороджує природу і водночас вона оприроднює себе. Завдяки своїй творчій діяльності і своїй праці вона

усвідомлює свою свободу й ідентичність з природою, яку вона контролює. Народжена з природи, людина стає повною людською істотою завдяки боротьбі з нею. Ставши свідомим борцем з природою, яка відділяє її від неї, людина знаходить своє задоволення в реалізації її правдивої істоти. Початок свідомості є невіддільним від боротьби.

Далі Карл Маркс так пояснює буття людини: “Тоді як для соціалістичної людини ціла так звана світова історія є ніщо інше, як процес творення людини людською працею, як розвиток природи для людини, так отже вона має наглядний, незаперечний доказ про своє народження через себе саму, про свій процес постання. Тоді як із буття людини і природи практично і чуттєво стало наочним, що людина є для людини буттям природи, і природа є для людини буттям цієї людини, тоді постає питання про «чужу» істоту, про істоту понад природою і людиною — питання, яке включає несутність природи і людини, що практично є неможливим”.

З цього можна зробити висновок, що людина завдяки своїй праці відкриває факт, що “для людини людина є найвищою істотою”.¹⁾ Отож, згідно з Марксом, марно говорити про Бога, про створення світу та про метафізичні проблеми.

КЛАСОВА БОРТЬБА

Марксистський аналіз класової боротьби даної епохи доводить, що соціалізм — це історія боротьби класів: пануючого з експлуатованим.

Економічна структура суспільства — це субстрат цілої правно-політичної системи. Релігію й інші суспільні установи також можна пояснити тільки в

---

¹⁾ В цьому полягає основа (база) світосприйняття Карла Маркса. Цими словами він висловлює погляд, що людину створила природа, а не Бог.

аспекті певного відтинку часу. В такий спосіб всякий ідеалізм усувається, а його місце посідає матеріалістичне сприймання історії.

В цей спосіб соціалізм французьких та англійських ідеалістів, таких як Сен Сімон, Фур'є й Оуен, мав би розвинутись до наукового соціалізму, або, як сказав Енгельс, "розвинутись від утопії до науки". І прокоментував це так: "За ці два великі відкриття — матеріалістичне сприймання історії і відслонення таємниць капіталістичної продукції за допомогою теорії надвартости завдячуємо тільки Марксові. Це зробило соціалізм наукою, яку треба у всіх деталях і ділянках поширювати все далі". "Розвиток соціалізму від утопії до науки" ("Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft", 1882).

Політика — це безупинна боротьба класів і їхніх партій, держав і світових систем для досягнення своїх соціально-економічних цілей чи інтересів, — вчить Маркс.

Пануючий клас, оволодівши засобами виробництва, намагається закріпити свою позицію силою, що гальмує економічний прогрес. Цьому класові належать засоби виробництва: машини, устаткування, а також людська праця з її спроможністю і досвідом, які сприяють продукції всяких дібр. Так що пануючий клас вочевидь діє проти економічного прогресу в історичному аспекті. Ця класова боротьба успішно завершується соціальною революцією, що веде до розвалу існуючого суспільного ладу. Влада переходить від панівного до опанованого класу. Так було за часів панівного класу рабовласників, земельних власників і, нарешті, буржуазії, проти яких велась революційна боротьба визискуваного класу в кожному історичному періоді. Перемога покривдженого класу створювала ґрунт для нової класової боротьби. Тепер її ведуть нові пригноблені.

Для Маркса постання держави не є наслідком боротьби двох народів, а тільки поділом, у первісній стадії, гомогенного примітивного прасуспільства (пракомунізму) на два класи.

Постання інституції приватної власності призводить до поділу суспільства на класи і до формування організації, яку ми називаємо державою. Метою держави є панування класу-переможця над гнобленим класом.

Згідно з тезою Маркса, — за допомогою приватної власності на засоби виробництва досягнена господарська сила панівного класу, який створює державний силовий апарат із збройними силами (поліція, армія), із судами, тюрмами і т. д.

Так що сутність держави, згідно з Марксом, — це політичне панування економічно домінуючого класу.

В гомогенному прасуспільстві не було держави. В кінцевому безкласовому суспільстві також не буде держави (в розумінні політичного силового апарату). Поступово держава буде відмирати.

Карл Маркс має вплив на ідеї також і наших днів. Йому більш-менш вдалося синтезувати думки своїх попередників з усіх галузей науки і знання. До цього спричинилося ґрунтовне пізнання духових надбань німецького, французького й англійського народів, серед яких він провів своє життя.

У своєму творі “Капітал” Маркс розробив нову систему соціальної філософії, яка стала своєрідною біблією комунізму.

Другим гідним уваги твором є “Комуністичний маніфест”, виданий спільно з Фрідріхом Енгельсом напередодні “весни народів” у 1847 році, отже рівно перед 100 роками *). “Комуністичний маніфест” стає програмою Союзу Комуністів, зорганізованого Марк-

---

*) Маємо на увазі час, коли ця дисертація була написана, тобто 1950 рік.

сом і Енгельсом. Це невеликий, але епохальний твір, з великим багатством ідей. В ньому з надзвичайною ясністю представлена в основних рисах філософія історії, на якій побудована ціла програма комуністичного руху. Ось його провідна думка: вся історія — це історія класової боротьби, про що ми згадували вище.

Для індустріальних країн Європи визначається така програма:

1. Експропріація землі; земельна рента належати-
ме державі.

2. Скасування спадкового права.

3. Конфіскація майна емігрантів і ребелії.

4. Централізація кредиту в руках держави. Тільки
один національний банк з державним капіталом.

5. Централізація транспорту в руках держави.

6. Піднесення продукції і поширення промислу
згідно з одним загальним планом.

7. Примусова праця для всіх.

8. З'єднання хліборобських та індустріальних під-
приємств, внаслідок чого буде усунута різниця між
селом і містом.

9. Загальне і безплатне виховання дітей. Заборо-
на дітям працювати на фабриках.

10. Виховання дітей у відповідності з потребами
економії.

За цією програмою мав би створитися рай на зем-
лі, і це може статися тільки тоді, коли пролетарська
революція здобуде перемогу над буржуазією.

Класова боротьба визначається у двох напрямках:

а) вона створює своєрідне сприймання життя і
світу, отже в одній групі під впливом певних обста-
вин кристалізуються певні суспільні ідеали;

б) вона зумовлює сильне бажання обороняти те
суспільне становище, яке займає даний клас, тобто
обороняти як його економічну позицію, так і його
духовні вартості. Тут саме створюється те, що ми

називаємо інтересами одного класу. А що пануючий клас в жодному разі не хоче зректися своїх позицій, бо це проти його життєвих інтересів, то він з усієї сили намагається придушити емансипаційний рух другого класу, і в цьому випадку буржуазія намагається придушити пролетарський рух. Тут вирішує боротьба і право сильного, слабший мусить уступити. Так було протягом всієї історії, так було вночі 4-го вересня 1789 р.,¹⁾ коли горіли сотні замків у Франції, так було в Англії в 40-х роках XVIII століття, коли в барикадних боях гинули прихильники т. зв. руху хартистів,²⁾ який проголосив свободу робітничого класу.

Отже, розумовий висновок такий: лише одинока сила перемагає. Весь розвиток іде в такому напрямку: наперед класова різниця, далі — класовий інтерес, відтак класові протилежності, а в кінці — класова боротьба.

Марксістський соціалізм не дав конкретно визначеної програми, за якою мала б відбутися боротьба пролетаріату. На його думку, вона має бути різною, в залежності від обставин у різних країнах. Його програма — це лише грубо накреслені контури, в рамках яких мали б конкретизуватися поодинокі менші цілі й завдання. Він дав пролетаріатові не точно розроблену програму, але щось більше: він дав йому

¹⁾ Французька революція.

²⁾ Хартизм — рух робітничого класу Англії в 40-х роках XVIII століття. Слово "хартизм" походить із назви проекту закону "Хартія Народу", який спроектував Вільям Ловет у травні 1838 року. В проекті "Хартії Народу" робітники Англії домагалися універсального права на голосування під час парламентських виборів, платні депутатам, голосування виборчими картками та скасування кваліфікації власності, тобто виборче право мали тільки ті громадяни, які були власниками землі або підприємств. Петицію до парламенту про прийняття проекту підписало три мільйони робітників, але парламент його відкинув. Окрім того, що цей проект закону був відкинутий, рух хартистів відіграв неабияку роль у пізнішому законодавстві Англії. Згодом усі пункти проекту хартистів були прийняті тим же парламентом. До поважних соціальних конфліктів, як це намагається представити Карл Маркс, між хартистами і парламентом не дійшло.

усвідомлення самого себе, віру в свої сили і його майбутність таким класичним висловом: “Пролетарі, ви маєте здобути цілий світ, і тільки ви!”.

Таким чином не проповідництво соціальних наук, не шукання ласки у сильних цього світу, а нещадна і завзята боротьба стала головним закликком пролетарського руху другої половини минулого століття. Боротьба і ще раз боротьба! У боротьбі кожний рід людей повинен себе зміцнити, скристалізувати, бо лише через неї стане здатним ступити на новий щабель суспільного ладу, бо лише там здійсняться його ідеали.*)

Перемога соціалізму настане не тому, як сказав Маркс, що він є найкращий, а тому, що він найбільше відповідає умовам сучасного суспільства. Соціальні ідеали є безвартісними, утопічними, коли вони виникають у головах мрійників. Вони здійснюються лише тоді, коли пристосовуються до життєвих потреб. “Ідея блямувалась **)

завжди, коли вона не відповідала економічним інтересам”, — каже Маркс.¹⁾

МАТЕРІАЛІСТИЧНЕ СПРИЙМАННЯ ІСТОРІЇ

Опираючись на вчення Жан Жака Руссо, Карл Маркс писав: “Живучи в капіталістичному суспільстві, людина не є цілком вільною. Вона відчужена істота, вона не є вдома, в своєму світі. Причини цього відчуження мають посиленій економічний і соціальний зміст”.

Так виглядає, що відчуження праці походить з того факту, що чим більше робітник продукує, тим менше він спроможний цей продукт консумувати; а далі: чим

*) Тут ідеться про т. зв. діалектичний матеріалізм, згідно з яким кожночасно панівний клас приходить до влади шляхом боротьби і кожний “рід людей”, який намагається повалити старий лад і створити новий, — це і буде “зміцнений рід людей”.

***) Ганьбилась.

¹⁾ Karl Marx. “Das Kapital”.

більше дібр він напродукує, тим більше він себе обезцінює, тому що його продукт і його праця відчужені від нього. Природа, тіло людини, її духовна сутність стають чужими для неї самої. “Людина стає чужинцем до самої себе”.¹⁾ Відчуження праці розглядається як наслідок ринкового продукту — поділу праці і поділу суспільства на антагоністичні класи.

Це фундаментальне економічне відчуження супроводжується також політичним та ідеологічним відчуженням. Думання і духовні відносини людини виглядають як пряма еманация їхніх матеріальних відносин. Це правдиво в усій людській діяльності: політичній, інтелектуальній і духовній. Люди творять свої уявлення і свої ідеї, бо це живі люди. Люди діють так, як вони означені дефінітивним розвитком їхньої продуктивної сили. Право, моральність, метафізика та релігія не мають власної історії.

Розвиваючи свою матеріальну продукцію, люди модифікують її. Згідно з їхньою матеріальною екзистенцією, вони модифікують спосіб їхнього думання. Іншими словами, “не свідомість визначає буття, а навпаки, буття визначає свідомість”.

З розвитком капіталізму росте також і армія робітників, а водночас зростає їхня свідомість, що вони ним визискуються.

Основною базою суспільства є його економічна структура. До цієї структури належать “матеріальні сили продукції” і загальні “відносини продукції”.

Над економічною базою постає надструктура, яка складається з правних і політичних “форм суспільної свідомости”, що віддзеркалює економічну структуру. Політичні та правні відносини, які люди створюють між собою, залежать від матеріальної продукції.

Істотним є те, що Маркс сприймає історію як духовний процес розвитку людства, і що закони його

---

¹⁾ Karl Marx. “Das Kapital”.

розвитку засновані на матеріальному процесі продукції даного часу.

На цій гіпотезі Маркс базує весь аналіз у своєму творі “Капітал”, у якому аналізує систему ринкової економіки. В цьому творі він позичає теорії класичних англійських економістів Адама Сміта і Давида Рікардо, які він адаптує і створює нові концепції, такі як теорія надвартости.

А тепер наведемо найголовніші економічні теорії Маркса, які належать до капіталістичного способу продукції:

- 1) теорія надвартости;
- 2) теорія концентрації й акумуляції;
- 3) теорія визиску й зубожіння;
- 4) теорія кризи і розвалу.

1. Теорія надвартости.

Таємницею капіталістичної продукції, яку “відкрив” Маркс, мала б бути “надвартість”. Що таке саме ця надвартість? Щоб пояснити “надвартість”, насамперед пізнаймо його дефініцію вартости. Вартість продукту, за Марксом, означається вкладом суспільної праці, яка є конечна, щоб цей продукт створити. Робітник, який працює у підприємця, не одержує, як винагороду, всієї вартости своєї праці у формі заробітної платні, а лише якусь частину. Решту вартости праці робітника підприємець кладе у свою кишеню, і це є так звана “надвартість”. Рата *) надвартости — це точний вислів ступеня експлуатації робітничої сили капіталом, або, інакше кажучи, робітника капіталістом. Отже, робітник приблизно півдня працює для себе, а другу половину — для капіталіста. Сума, потрібна для праці і “надпраці” творить абсолютну величину праці, або, інакше кажучи, цілий день.

*) Рата (по-німецьки die Rate) тут — частина праці робітника, яку привласнює собі капіталіст.

Характерною рисою твору “Капітал” є те, що в ньому Маркс розглядає економіку як цілість, а не її окремі аспекти. Його аналіз економіки базується на ідеї, що людина є продуктивною істотою і що всі економічні вартості походять з людської праці.

2. Теорія концентрації та акумуляції.

Система ринкової економіки і приватних підприємств, які конкурують між собою, має тенденцію витискати малі підприємства, і в цей спосіб капітал поволі нагромаджується в руках все меншої кількості людей. Цьому сприяє також нова динаміка продукції, зміни продуктивних сил, застосування механізації й технічного прогресу. Багатство спільноти, яке привело капіталістичну економіку в дію, було досягнуте через “величезну акумуляцію дібр”. Тому Маркс починає зі студії цієї акумуляції. Він аналізує нерівність обміну дібр, що мають місце на вільному ринку.

Наприклад, капіталіст купує вовну, щоб виробляти сукно, і продає це сукно за вищу ціну, ніж купив вовну. Тепер він може інвестувати цю різницю в додаткову продукцію. Більше того, ця різниця затримується в циркуляції, вона зростає, додає собі плюс, робить себе більшою вартістю, і це є той процес, що трансформує цю “різницю” в “капітал”. Ця трансформація є можливою тільки через те, що капіталіст привласнив собі засоби продукції, включно з робочою силою робітника.

3. Теорія визиску й зубожіння.

Відтак наступає теорія визиску й зубожіння. Матеріальний стан пролетаріату в капіталістичному господарстві має тенденцію постійно погіршуватись. “...Сучасний робітник з прогресом промисловості не піднімається, а все більше опускається нижче умов

існування свого власного класу. Робітник стає паупером, і пауперизм росте ще швидше, ніж населення і багатство” (“Комуністичний маніфест”).¹⁾

Застосування машин є корисним для поодинокого капіталіста, оскільки він спроможний продукувати більше дібр за низьку ціну. Але ця нова техніка є перебрана його конкурентами. Видаток (капіталовкладення) на машини росте швидше, ніж видаток на заробітну платню. Тому що тільки робоча сила продукує надвартість, з якої приходить зиск. Це значить, що рата зиску капіталіста на його цілий вклад капіталу має тенденцію зменшуватися. Падіння зиску іде в парі зі зростанням безробіття.

За допомогою цього аналізу Маркс доводить, що розвиток капіталізму супроводжується зростаючими контрадикціями. Рівновагу капіталістичної системи втримати важко. Вона постійно перебуває під внутрішнім тиском як наслідок свого власного розвитку. Ця нестабільність капіталістичної системи зростатиме з формуванням армії безробітних і їхнім зубожінням. Ці кризи потрясають капіталістичну систему в регулярні інтервали часу, що є передвісником загальної кризи, яка, врешті, цю систему завалить.

4. Теорія кризи і розвалу.

Насамкінець згадаємо ще теорію кризи і розвалу. Ця теорія вчить, що два основні класи, навколо яких інші, менш важливі класи, окцилюють *), у капіталістичній системі взаємно себе поборюють: власники засобів продукції — буржуазія — і робітники, або пролетаріат. З розвитком капіталізму класова боротьба набирає гострих форм. “Буржуазія творить своїх власних гробокопателів. Занепад буржуазії і перемога

¹⁾ Marx — Engels. “Das Kommunistische Manifest”.

^{*)} Від лат. *occipere* — починати все спочатку, тобто крутяться одна навколо іншої.

пролетаріату є неминучою” (“Комуністичний маніфест”).

На підставі того, що раз у раз трапляються господарські кризи, можна твердити про нездатність пануючої системи далі втриматися при владі.

Кризи, на думку Маркса, є свідченням банкрутства міщанського ладу. Вони нарешті набудуть таких розмірів, що спричинять повну санацію.

Як доходить до цієї кризи?

Раніше ще саможильний ремісник і підприємець втрачали свої приватні засоби виробництва і йшли працювати до централізованого капіталістичного підприємства. Тут вони стають пролетарями. Умови праці й заробітку щораз погіршуються. Такий стан продуктивних сил неможливо витримати, що зумовлює епоху соціальної революції.

До цього часу ще поневолений безправний клас тепер перебирає кермо держави до своїх рук. Зміна економічного субстрату спричиняє також і зміну цілої надбудови, тобто: правового ладу, політики, філософії, релігії і мистецтва.

У самому процесі перевороту необхідно відрізнити два засадничі елементи, а саме: а) зміни матеріального і природничо-наукового порядку в економічних умовах продукції і б) зміни правових, філософічних, політичних, релігійних і мистецьких форм.

Те, що людина добровільно вступає в добу перевороту або революції, не можна виводити ані з думок індивіда, ані з його свідомості, тільки мусить бути виведеним з усвідомлення протиріч, які існують у матеріальному житті, та із розуміння конфлікту між продуктивними силами, з одного боку, та умовами продукції в даному суспільстві — з другого.

Суспільна формація не розвалиться доти, доки не розвинуться всі її продуктивні сили, для яких вона (ця формація) є цілком достатньою. Нові, вищі відно-

сини в продукції не настануть доти, доки умови екзистенції тих же продуктивних сил, які створилися зnutра старого суспільного ладу, не порвуть з ним і не усамостійняться.

З цього випливає, що людство повинно ставити перед собою лише такі завдання, які можливо зреалізувати і які мають матеріальні підстави до їхньої розв'язки.

Загалом можна означити такі способи продукції як азіатські, античні й останні модерно-капіталістичні. Усі ці епохи можна визначити як прогресивні, які свого часу формували економічне й суспільне життя. Сучасні капіталістичні умови продукції, згідно з Марксом, є останньою антагоністичною формою суспільно-продуктивного процесу. Цей антагонізм не є індивідуальним, а лише викликаний умовами суспільного життя одиниць у сучасному стані. З цього ладу виростають повні продуктивні сили, і вони дають матеріальні підстави для створення нового соціального порядку. Саме тут, де перестає існувати модерно-капіталістична суспільна формація, починається нова епоха майбутнього суспільства. Іншими словами, все, що було до доби соціалізму, — це історичний час, а соціалізм — це початок нової ери.

КРИТИКА

Ми схвалюємо оборону робітника Марксом перед несовісним визиском капіталіста його часу. Те, що Маркс боровся проти соціальної несправедливості і домагався кращих умов праці для робітників, є похвальним.

Економічні теорії Маркса, на нашу думку, як і вся його соціальна філософія, цікаві й гідні уваги, але практичного застосування вони не мають, бо є односторонніми. Ще в давнину, критикуючи комунізм Платона в його творах “Політея” і “Закони”, Арістотель вчив, що комунізм є проти природи людини.

Були й інші автори, які доводили, що застосовувати комунізм у практиці неможливо, але Маркс їх свідомо замовчував, бо то суперечило б його догмам. Він дивився на життя людини лише з точки зору її матеріальних потреб, ігноруючи, що людина, крім харчів, має й інші життєві потреби та естетичні зацікавлення. Вона має також різні святощі, такі як родину, батьківщину, Церкву, а найважливіше — націю. Для Маркса було важливим, щоб один робітник, боронь Боже, не дістав меншого кусня, ніж інший. І це було вихідною точкою його світосприймання.

Ми думаємо, що Маркс помилявся, коли стверджував, що вся історія — то історія класової боротьби, або що держава є середником панування одного класу, який поневолює інший клас, і цей процес мав би, згідно з теорією діалектичного матеріалізму, тривати безкінечно.

Всупереч Марксові, ми дотримуємось того погляду, що історія — це історія боротьби націй і змагання ідей, а класова боротьба — це лише один елемент в історичному процесі розвитку людства.

У зв'язку з цим ми запитуємо: чи можемо провести паралель між подіями наших днів з подіями, які відбувалися три тисячі років тому? Чи класовою боротьбою були перські й арабські війни або хрестоносні походи?

Очевидно, є правильним, що господарська структура подекуди є підставою для правових і політичних надбудов. Але чи цей факт був уперше відкритий Марксом? Цій проблемі присвячували свої праці також Монтеск'є і Вольтер. Це питання було порушене також Адамом Мюллером у творі "Елементи мистецтва управління державою" ("Elemente der Staatskunst", 1809).

Теорія надвартости Маркса також не витримує критики, бо він виключає елементи засобів виробни-

цтва і приміщення для виробництва з його теорії вартості продукту.

Або що значить: буття людини визначає її свідомість, а не свідомість — її буття. Це, на думку Швайніцгаупта, є нічим іншим, як тільки діалектично-софістичним перекрученням ідеалізму на матеріалізм.

Існують погляди, що соціальні теорії Маркса не є науковим відкриттям, а лише вірою автора. Питанням є, чи це не догматична ідеологія одного суспільного класу, який проголошує рід такої скрайньо антагоністичної віри.

Є фактом, що на сьогоднішній день теорії марксизму навіть серед самих соціалістів європейських держав не викликають поваги. Практика суспільного ладу Советського Союзу — “найдемократичнішої країни світу”, є прямим запереченням тез Маркса. Там комуністичний лад дуже мало відрізняється від капіталістичного. Більше того, саме в цій “країні пролетаріату” той же пролетаріат значно більше експлуатований, ніж, наприклад, у капіталістичних Штатах Америки. Різниця лише в тому, що у США капітал знаходиться в приватних руках, а в СРСР — теоретично в державних, а практично також у приватних руках, себто в руках малого числа членів Політбюро, яке проводить експерименти над мільйонами того ж пролетаріату.

Маркс у своїй теорії концентрації капіталу не передбачив того явища.

А тепер кілька зауваг щодо західноєвропейських соціальних ідей і їх сприймання росіянами. Наприклад, для француза П'єра Жозефа Прудона ідеї соціалізму й анархізму є ніщо інше, як намагання поліпшити соціальні відношення в суспільстві. Бакунін і Кропоткін роблять з доктрини Прудона релігійну догму.

Подібну інтенцію покращити життєвий стан робітника мали Карл Маркс і Фрідріх Енгельс. Карл Маркс

адаптує діалектику Гегеля, застосовує її до процесу продукції і творить доктрину діалектичного матеріалізму. Ленін доводить його тези *ad absurdum* *).

Про ідеологію російського комунізму гідне уваги застереження зробив Гайнріх Пеш у своїй праці “Соціальне питання”. Він пише: “Цікавою є реакція, або, краще сказати, копіювання росіянами ідей анархізму й соціалізму.

Дозволю собі тут провести паралель між Прудонм і Бакуніним та Кропоткіним, з одного боку, і Марксом-Енгельсом та Леніним — з другого боку.

Точно так, як Кропоткін переніс теорії Прудона, так само зробив Ленін з доктринами Маркса й Енгельса. Зі східноазійським містицизмом вони перебирають ідеї з Заходу і пересаджують їх до екстремів. При цьому керуються почуттями більше, ніж розумом”.¹⁾

---

*) До безглуздя (лат.).

¹⁾ Heinrich Pesch. “Die soziale Frage”, Drittes Buch, S. 99.

ФАШИЗМ І НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМ

Назва “фашизм” походить від італійського слова *fascio*, яке означає “в’язка”. В політичному сенсі це слово означає об’єднання одиниць у спілку або гурт. Цим словом називалися в 90-х роках минулого століття бойові організації сільськогосподарських і гірничих робітників у Сіцилії. Економічною програмою фашизму був синдикалізм. Як в Італії, так і в Німеччині фашизм постав як реакція на комунізм. В основному він виводиться з соціалізму. Беніто Муссоліні, поки не став фашистом, був соціалістом.

Головною тезою фашизму є те, що нація, яка уособлюється в державі, стоїть вище ніж індивід. Згідно з цим держава є всемогутньою і всекомпетентною. Ці два елементи творять тотальну державу. Добро загалу є домінуючим чинником. Індивід не має ніяких особливих прав. Поняття держави і суспільства зливаються, політична сила держави не регулюється правовими нормами, носієм влади є *il Duce*.

Фашизм опирається на строго ієрархічно-централістичні організації з абсолютною вимогою послуху.

Фашизм в основному є антидемократичний і антиіндивідуалістичний.

Націонал-соціалізм був також реакцією на комунізм. Він пов’язує ідеологію фашизму з теорією суперіорності *) нордійської раси, яка претендувала на панування у світі. Згідно з націонал-соціалізмом, го-

---

*) Це слово виводиться з компаративу латинського прикметника *superus*, тобто високий.

ловним завданням держави є охорона расово здорового народу і постійне утримання та розвиток народної субстанції. Для цього потрібна форма провладу зі світовим поглядом.

Партія — це ядро народу. На чолі партії стоїть фюрер держави, завданням якого є створити безкласове суспільство.

Тут доречно згадати російський комунізм і німецький націонал-соціалізм. Це державні системи, які мають деякі спільні риси.

Програма двох систем є крайньо імперіалістична: націонал-соціалізм є виразником німецького імперіалізму, російський комунізм є носієм екстремного російського великодержавного імперіалізму, прикритого мантиєю інтернаціонального комунізму. Перша опирається на нордійську расу, друга — на робітничий клас.

Обидві державні системи є тоталітарними, спрямованими проти демократії і деспотичними супроти своїх опонентів. Більше того, німецькі націонал-соціалісти копіювали методи жорстокості російських більшовиків. Різниця їхньої бруталності лежить тільки в їхній тактиці. Злочини проти гуманності, перфідно поповнені російськими більшовиками, були прихованими, вони відбувалися вночі, а німецькі нацисти своїх злочинів не приховували.

На наш погляд, якби російський мужик не повірив у встановлення Леніним робітничого “раю на землі”, то Адольф Гітлер ніколи не став би канцлером Німеччини і не було б Другої світової війни.

Цей стислий перегляд соціальних європейських ідей за останні століття відкрив перед нами картину еволюційного розвитку суспільства і державного ладу. Внаслідок цього процесу європейські ідеї державності сягнули неабиякого поступу. Сьогодні вони є домінуючими у вільному світі й маніфестуються особ-

ливо в царині людських прав індивіда та його політичних і господарських правах.

На жаль, у цьому процесі не брала належної участі тільки одна європейська нація — російська. Її суспільний і державний лад не змінився за останні 7 століть. Там і далі панує орієнтальна деспотія *), яка під большевизмом сягнула свого апогею.

В наступних розділах ми переходимо до головної теми нашої студії, а саме — до розгляду ідей Солідарності і Солідаризму.

---

*) Тобто східна деспотія, наприклад, Чінгіс Хана або Хана Батия.

СОЛІДАРНІСТЬ І СОЛІДАРИЗМ

СОЛІДАРНІСТЬ

ТЕРМІНИ “СОЛІДАРНІСТЬ” І “СОЛІДАРИЗМ”

Перш ніж перейти до поняття “солідаризм”, вважаємо необхідним з’ясувати етимологію цього слова. Нам здається, що етимологічне значення поняття вельми сприяє його розумінню. Слово “солідарність”, а відтак і слово “солідаризм” є сполученням форми слова “solidare — solidum”, яке в латинській мові значить пов’язувати, з’єднувати і наповнювати. У найповнішому значенні “solidum” було б щось монолітне ціле, що утворилося з пов’язаних між собою елементів. Виведене звідси слово “soliditas” означає міцність, довготривалість, а також цілість.

Ці слова можна знайти вже в римській юриспруденції. Словом “solidum” давньоримські юристи окреслювали таке правне зобов’язання, за виконання якого був відповідальний більш ніж один боржник, і коли один боржник сплатив зобов’язання, то це повністю звільняло (in solidum) інших співборжників.

Французькі юристи старого режиму, а особливо Потье, говорили про солідітет (“solidité”), лише видозмінивши на свій кшталт латинське слово “solidum”. Укладачі цивільного кодексу (code civil) замінили солідітет словом “солідарність” (“solidarité”).

Слово “солідаризм” (“solidarismus”) можна вважати закономірним розвитком первісного значення при перенесенні його в соціально-економічну сферу. Солідарна облігація (in solidum obligare) стає основою слова “солідаризм”.

Слово “солідарність” (“Solidarität”), з другого боку, укорінилося в царині соціології.

Тепер ми хотіли б розглянути два поняття: перше — поняття *солідарности*, друге — поняття *солідаризму*.

Ми сприймаємо солідарність як факт, який відіграє надзвичайно важливу роль у спільному житті всіх живих істот, відкриття якого було окреслено в новітній час як першорядне відкриття (Шарль Жід).

На цьому факті солідарности будується соціально-філософська система солідаризму. Отже, солідарність розглядається не тільки як історичний факт, а також і як морально-етичний постулат, на який повинен опиратись увесь суспільний устрій (Гайнріх Пеш).

ПОНЯТТЯ СОЛІДАРНОСТИ

Поняття солідарности поширюється у двох напрямках. З одного боку, цей термін означає — для спільної мети (*viribus unitis* *)¹⁾; з другого — він звучатиме так: “Всі відповідають за одного, а один відповідає за всіх”. Інакше кажучи, солідарність засвідчує колективну відповідальність, навіть більше того — колективну вину. Як зразок, ми можемо говорити про теорію первородного гріха. Прикладом цього можуть служити клявзули міжнародного права. По Першій світовій війні, згідно з мирним договором, було здійснено демонтаж приватних підприємств переможеної Німеччини з метою сплати репарацій для переможної Антанти.

Думка про солідарність не нова, в мові вона зустрічається вже в давнині. Цим поняттям докладно займалися основоположники католицького вчення і римський імператор Марк Аврелій Антоній.¹⁾ Вони були попередниками пізніших теоретиків солідарности.

*) *Viribus unitis* — спільність людей (лат.).

¹⁾ *Marcus Aurelius Antonius* — римський імператор зі 161 до 180 року п. Х. Це був час, коли Римська імперія досягла зеніту сили і переживала золоту добу свого існування.

Марк Аврелій зробив порівняння організму і суспільства. “Те саме відношення єдності,— цитує Шарль Жід Марка Аврелія,— яке мають з’єднані між собою члени тіла, мають між собою і розумні створіння, оскільки вони, хоч і відокремлені один від одного, але створені для того, щоб виконувати спільну працю.

У цьому сенсі розумні істоти функціонують так, як і члени тіла, хоча й відділені один від одного заради цілого, образно кажучи, вони служать цілому”.¹⁾

Сучасне розуміння солідарності схиляється до розгляду всього людства як органічної цілості.

Шарль Жід бачить солідарність у просторі й часі.

Просторова солідарність — то перший щабель солідарності часової. Оселяючись на одній території, індивіди вступають у духовний контакт. Однакова місцевість, ідентичний клімат, подібний спосіб добування продуктів харчування, зрештою, характер усіх життєвих процесів, створюють солідарну свідомість спільноти. Обсяг просторової солідарності може бути різним. Спільність мешканців села — то перша форма, де наймаркантніше (тобто особливо ясно) виражається просторова солідарність.

Далі Шарль Жід знаходить феномени солідарності в часі. Ця солідарність “пов’язує мертвих з живими завдяки спадковості добродетелі або пороку”. У зв’язку з цим Жід цитує відомий вірш Горація:

Продовження виноски зі стор. 91:

Зауваги до українського перекладу: Марк Аврелій мав високу філософську освіту, що корінилася в багатстві думок стоїків. У своїх “Самостереженнях” (ΤΩΝ ΕΙΣ ΕΑΥΤΟΝ) (12 книг) він пише про історичні події, про людську любов і мінливість буття. Цікавим є той факт, що цей твір він написав не латинською, а грецькою мовою. Дехто вважає, що цим твором було завершено процес того, що ми називаємо греко-римською цивілізацією.

¹⁾ Charles Gide und Charles Rist. “Geschichte der volkswirtschaftlichen Lehrmeinungen”, übersetzt von Horn. S. 668.

“*Delicta maiorum immeritus lues*”.¹⁾ Отже, він вчить, що в давнину солідарність реалізувалася в діях, освячених законами, релігією і звичаями.

Наступна функція солідарности полягає в тому, що вона виступає як суспільно-будуюча сила. Її завдання — обходити інтереси членів суспільства, які суперечать один одному, і вказувати їм на їхні суттєві цілі. Під суттєвими цілями суспільства ми розуміємо ті моменти, які гарантують його існування і розвиток, чого можна досягнути лише шляхом солідарної взаємодії, що ґрунтується на ідеї справедливості. Тонніс висловлюється про це так: “Суспільне життя — це взаємна власність і взаємне задоволення, взаємне володіння і задоволення спільним майном. Воля до володіння майном і задоволення ним — це воля до захисту й оборони спільного майна — спільне зло — спільні друзі — спільні вороги”.²⁾ Ця солідарність вважається органічною. Вона підтримується не лише завдяки поривам та інстинктам, а й переходить у вищу стадію — стадію духовну.

Саме розуміння й усвідомлення приналежності веде індивідів до духовного союзу, вже завдяки природі речей, не лише через саме відчуття, а також і через думання в одному напрямку до однакових цілей. Ця солідарна діяльність багатьох членів суспільства приводить до великих вчинків. Ці вчинки мають, знову ж таки, надзвичайно велике значення в соціальному житті. Вони пробуджують гордість наступних генерацій за своїх предків, що знову ж таки

¹⁾ “За злочини своїх предків...” Примітка до українського перекладу: В цій поемі Гораций наказує молодим римлянам, хоч вони і не винні, відбувати кару за злочини їхніх предків, які програли битви з монахами і покорівською бандою, доки вони не відбудують святинь і сакральних місць богів та їхніх задимлених сажею статуй.

Це нам нагадує про подібний злочин в історії України, а саме: зраду запорожцями гетьмана Мазепи під Полтавою, за яку грядущі покоління українського народу мусять тяжко спокутувати.

²⁾ Ferdinand Tönnies. “*Gemeinschaft und Gesellschaft*”, I. Buch, S. 19.

підтверджує солідарність. Таким чином були створені великі культурні цінності. У ній беруть свої початки мораль та етика. Ці цінності в суспільстві маніфестуються звичаями і звичаєвістю.

Леопольд фон Візе також вбачає зерно прогресу в солідарності. Втім, ця проблема поставлена в нього складніше, ніж у Кропоткіна. Він дослівно каже так: “Ідеалом практичної звичаєвості є перетворення окремих людей на сильні індивідуальності і водночас впровадження дієвої солідарності між ними у соціальні формації”.¹⁾

Сам Візе того і не усвідомлював, що почасти його думка збігається з домаганням авторитету у Франца Баадера. У Баадера авторитет полягає не у фізичній, а тільки в духовній силі. Отже, від духовної сили — до авторитету, що має міцні моральні підстави, а тоді веде до порядку як Божої волі. “Та страшна недооцінка,— пише Баадер,— моральної натури авторитету й плутання його з фізичною силою, згідно з якою такий авторитет як могутність розуміється тільки як сила, а послух йому — тільки як слабкість, з чого, нарешті, мусимо зробити висновок, що влада виходить з народу, і як вислід цього, ми мусимо послідовно визнати це як теорію всіх деспотій, а також всіх анархій (деспотію юрби).²⁾ Отже, не лише боротьба (у широкому розумінні) творить соціальні цінності, а й солідарність є початком усього шляхетного і святого, що підносить людину до Божої подоби (Гайнріх Пеш). Не лише *bellum omnium contra omnes* *) панує протягом всього історичного розвитку, а також і творча вартість солідарності, яка творить цінності, відіграє велику роль у розвитку соціальних інституцій і

¹⁾ Leopold von Wiese. “Ethik in der Schauweise der Wissenschaften von Menschen und von der Gesellschaft”, Bern, 1947, S. 60.

²⁾ Franz von Baader. “Grundzüge der Sozietätsphilosophie”, II. Auflage, S. 157.

*) Війна всіх проти всіх.

буде, зі свого боку, претендувати на цю гідність. Ці шляхетні пориви можна знайти у природі людей, які ведуть їх до спілкування й об'єднання. У них людина знаходить певність, втіху й задоволення. Тому в разі необхідності вона зобов'язана і готова заплатити найвищу данину, навіть пожертвувати власним життям.

Виходячи з іншої точки зору, Кропоткін так висвітлює проблему: "Інстинкт людини до взаємної допомоги такий прадавній і так міцно пов'язаний з усім минулим розвитком людської раси, що зберігся в роді людському, незважаючи на всі переміни історії, аж до нашого часу".¹⁾

Як ширшу форму солідарності ми повинні розглянути солідарність релігійну.

Таємниці буття і природних явищ люди знаходили в різних епохах свого існування і давали власні інтерпретації та пояснення. У цих людських пошуках слід шукати джерело релігії. Віра в одного Бога і в одну науку певної Церкви наворотала людей до солідарності в усі часи.

Хочемо зауважити, що у жодній із суспільних форм солідарність не була такою сильною і такою тривалою, як у церковній громаді. В історії вона дуже часто пробуджувала спонтанні й динамічні сили, позаяк людина вірила, що може знайти своє спасіння в релігії, щоб задовольнити метафізичну сторону свого буття. Прикладом цього можуть бути арабські завоювання або хрестоносні походи, на які також впливали соціологічні моменти, хоча зовні вони мали цілком релігійний характер.

Нині в релігійних формаціях ми вже не знаходимо впливу солідарності в такому обсязі. Два останні століття вказують на вельми цікавий розвиток. Релі-

¹⁾ Peter Kropotkin. "Gegenseitige Hilfe in der Entwicklung", Kap. VII, S. 229.

гійна солідарність втрачає своє значення, творення модерних класів заступає її місце класовою солідарністю.

Такі явища, як релігія або інші духовні феномени, часто приводять до творення культурних центрів. Таку солідарність ми називаємо солідарністю духа. Цьому сприяють спосіб життя, мистецький смак, спільність світогляду і світорозуміння. У цьому випадку пере-ступаються раціональні межі. Символами цієї спільноти постають перед нами поняття західноєвропейських, азійських та античних культурних кіл. Не лише одна нація, а й багато інших націй століттями й тисячоліттями працюють і стремлять до поступу, удосконалюють і ушляхетнюють культурні цінності своїх пращурів. Природний стан перетворюється в стан культурний. У своєму творі “Підручник права і соціальної філософії” (“Lehrbuch der Rechts- und Sozialphilosophie”, 1949) В. Сауер пише: “Культура — це піднесення життя до цінного і ще ціннішого життя”.

Великі парості культури, такі як релігія, мистецтво, наука і техніка, творяться солідарно культурним колом. Вони стають також власністю того кола. Як за кожну власність, так і за приналежність до сфери культури, вона збуджує гордість за її посідання, усвідомлюючи водночас свою приналежність до цієї культурної спільноти. Цим позначений увесь рух об'єднаної Європи, що поставив собі за мету порятунок Старого світу.

Інший різновид солідарності називаємо солідарністю економічних інтересів. Її найлегше зауважити у виробництві товарів, а особливо — в поділі праці. Це означає “залежність усіх від усіх у задоволенні своїх потреб”.¹⁾

Про цю солідарність говорили також класики ліберальної економіки, а особливо Адам Сміт.

¹⁾ Charles Gide und Charles Rist. “Geschichte der volkswirtschaftlichen Lehrmeinungen”, übersetzt von Horn, V. Buch, S. 66.

Шарль Жід висвітлює цей факт так: “Поділ праці — то механізм, який дає змогу спілці людей легко і природно досягати виробництва національного продукту. В той час коли звірі задовольняються безпосереднім забезпеченням їх одиноких потреб, а саме їжі, то людина обмежує себе виробом одного продукту, який вона вимінює на той, якого їй бракує. Звідси для спільноти постає величезний приріст майна. Поділ праці, який зумовлює взаємодію всіх з метою задоволення потреб кожного окремого індивіда, це справжній корінь прогресу і добробуту”.¹⁾

Вадюю класичної національної економіки було те, що вона недостатньою мірою визнавала важливість цього факту. Виняток становить Адам Сміт. Класична національна економіка конструювала свої теорії так, наче економічне життя було б повністю відділене від суспільства, або, принаймні, було б цілковито індиферентне до суспільства. Це в будь-якому разі є неправильним. Економіка — необхідна і вельми важлива складова частина соціального життя. Завдання її полягає в тому, щоб постачати суспільству матеріальні блага, задовольняючи таким чином матеріальні потреби, сприяючи загальному добробуту і розвитку суспільства. Проте, коли ми намагаємось проникнути глибше в суть явища, то доходимо висновку, що і ліберальна економіка в своїй чистій формі нині не існує, вона поступово розвивається в напрямку співпраці працедавців з працеемцями *).

Середньовічні гільдії і корпорації дають нам класичний приклад солідарної діяльності ремісників. Хоча у наш час членів гільдій старого зразка вже немає, проте однакові інтереси й однаковий спосіб життя об'єднують усе суспільство в якусь нову син-

¹⁾ Ebd. S. 66.

*) Працеемець — робітник, який працює на фабриці, урядник, викладач і т. д.

тетичну форму, яка наступає, незважаючи на історично-економічні зміни. На нашу думку, феномен професійних асоціацій відіграє неабияку роль і в модерній економіці.

**СТАН І КЛАС
ПО ВІДНОШЕННЮ
ДО СОЛІДАРНОСТІ**

На відміну од стану, робітничий клас, що почав своє гуртування в профспілках, нині виступає політичною партією і має цілком іншу мету. Він — продукт модерного капіталістичного устрою. Тоді як стан дбає лише про свої власні інтереси і про виробництво свого продукту, робітничий клас іде значно далі. Він вимагає не лише підвищення життєвого рівня, а також намагається здобути владу в державі.

Словом “клас” ми позначаємо таке соціальне утворення, в якому певна частина членів суспільства гуртується на підставі таких самих маєткових відносин. Натомість під “станом” ми розуміємо також певну соціальну групу, визначену своєю соціальною функцією.

У першому випадку ми запитаємо: що хтось посідає? В останньому питанні звучатиме: хто він за фахом? Ніхто не заперечуватиме, що виконання конкретного звання також може означати величину маєтності даного фахівця. В цьому відношенні клас і стан мають тенденцію дотикатися один до одного. Клас і стан — то тривалі суспільні феномени, що їх визначає розвиток виробничих відносин у даному суспільстві.

Слід зауважити, що певні історичні епохи позначені домінуючим впливом певних класів або певних станів. І цей клас або цей стан яскраво виявляють у собі ознаки солідарності.

Сам по собі клас має соціальний характер куди виразніший і ширший, аніж стан. Він зачіпає пробле-

ми, що мають велике значення для його життєвого рівня.

Солідарна діяльність стану суттєво вужча. Він так само має функцію, подібну до функцій класу, проте в меншому масштабі.

РОЗВИТОК СОЛІДАРНОСТІ ВІД РОДИНИ ЧЕРЕЗ РІД, ПЛЕМ'Я І НАРІД ДО НАЦІЇ

1. Родина.

Як поняття солідарність постає вже тієї хвилини, коли індивід знаходить собі застосування, тобто коли індивід буває солідарним або несолідарним із самим собою. Він може бути вірним своїм принципам (бути солідарним), не звертати на них уваги або навіть діяти всупереч їм.

Родина — то перше місце, де у своїй соціальній функції виявляється солідарність. Тут зв'язок солідарності найяскравіше засвідчує зв'язок кривний. Зв'язок між чоловіком і жінкою, батьками й дітьми на цій першій і природній стадії співжиття має величезне значення для будівництва наступних соціальних структур. Суперечності, коли такі взагалі існують, відіграють у родинному житті незначну роль, чого також не заперечували еволюціоністи.

2. Рід.

Від родини переходимо до роду. Тут ми зустрічаємося з віддаленим різновидом кривного споріднення, а часто з якоюсь відміною великої родини. В певних культурних епохах ця форма співжиття відігравала велику роль. Доречно згадати домінуючу позицію протягом історії розвитку людства голови роду у творенні першої громадської єдності. Його патріархальний авторитет був символом єдності роду. У модерному європейському житті значення роду дуже занепагло, проте на інших континентах, особливо у первісних народів, рід і досі відіграє велику роль.

Князь Пьотр Кропоткін часто стверджував, що у людей, які перебувають на нижчому щаблі розвитку, взаємодопомога зустрічається куди частіше, ніж у тих, які стоять на вищому щаблі. В одному місці він пише: "І коли в якомусь дикому краї готентотів було б ганьбою їсти, перш ніж тричі не спитати, чи немає тут когось, хто хотів би поділитися з ним їжею, нині все, з чим має справу шановний буржуа, то є заплатити мізерні податки, а голодуючого залишати голодувати далі".¹⁾ Це, без сумніву, перебільшене порівняння, що у Кропоткіна трапляється частіше. Він забуває той факт, що у диких народів солідарність керується більше інстинктом, а в культурній спільноті — розумом.

3. Плем'я.

Вищий ступінь природної солідарності слід шукати в житті племені. Кривне споріднення стає ще хисткішим, навіть невідомим. Продовжує жити лише усвідомлення кривного спільного походження. З іншого боку, суспільні, правові й моральні інституції все ще пов'язують членів племені, і саме цей зв'язок заступає старий кривний зв'язок. У племенному житті побіч моменту солідарності ми маємо справу з моментом конкуренції. Всередині племені вже трапляється суперництво. Назовні плем'я стає дуже войовничим. Проте асоціація всередині є сильнішою, у ній індивіди знаходять свою безпеку, що сприяє прогресові. В результаті такого поступу створюються правові й моральні інституції, через які йде шлях від племені до народу.

4. Нарід.

Нарід може викристалізуватися з одного або з багатьох племен. Передумовою цього є біологічна, культурна або політична єдність. Посереднє або безпосереднє кривне споріднення відступає на задній план, що жодною мірою не загрожує єдності того соціального утворення. Спільність мови, місце посе-

¹⁾ P. Kropotkin. "Gegenseitige Hilfe in der Entwicklung". Kap. 7, S. 234.

лення, харчування, традиції і звичаї дають повну гарантію не лише існування, але й подальшого розвитку народної спільноти аж до виходу її на рівень державно об'єднаної модерної нації.

5. Нація.

Спираючись на зусилля і велику солідарну працю, століттями, навіть тисячоліттями, творився великий твір, ім'я якому — нація. Останні найважливіші соціальні структури дуже влучно характеризує Вільгельм Сауер: “Нарід дає кров, держава — тіло, нація — дух”.¹⁾ Хоча останню свою функцію фактор солідарності цим не виконав, але він діє й далі, і його завданням є тепер спільно діяти в підтримці та вдосконаленні національної спільноти. Цей рід солідарності ми хотіли б окреслити як природну або істотну солідарність. Це солідарність людського роду, “спільність крові” або “єдність буття”.

ДАВНІША СОЦІОЛОГІЯ І ПРОБЛЕМА СОЛІДАРНОСТІ

Видається доречним і слухним згадати теорії давнішої соціології, які порівнювали суспільство з живим організмом і в зв'язку з цим говорили про солідарність усіх членів. Не лише анатомічні члени тіла, а також і психологічні процеси порівнювалися з різними соціальними явищами і функціями. Таке розуміння суспільства зустрічаємо в праці Пауля фон Лілієнфельда “Думки про соціальну науку майбутности” (“Gedanken über die Sozialwissenschaft der Zukunft”, 1873).

Також близький до цієї думки і вчений Блунчлі, який працював у царині державного права.

Втім, згодом це порівняння було визнане ненауковим і нелогічним. Організоване соціальне утворення — то не організм у первісно психологічно-біологічному розумінні слова, стверджують католицькі теоретики

¹⁾ Wilhelm Sauer. “Lehrbuch der Rechts- und Sozialphilosophie”. Berlin, 1929.

суспільних наук. Воно має значиму подібність до біологічного організму, проте й очевидні ознаки, які різко від нього відрізняються. Психологічно-біологічний організм, як цілість, водночас є порядковою і суттєвою єдністю; соціальне утворення — то теж організм, але в іншому сенсі, а саме в морально-етичному. “У ньому панує цілеспрямованість (телеологія) до мети, в якій ціле, а не частини як такі, знаходить своє сповнення”.¹⁾ Звідси між цілим і частинами постає взаємозалежність. Кожна частина живе заради цілого і завдячує цілому своїм життям. Благополуччя цілого зумовлюється благополуччям і здоров’ям частин. Інакше кажучи, біологічно-психологічний організм утворений онтологічно і, навпаки, морально-етичний “організм” сконструйований телеологічно.

ОРГАНІЧНА ТЕОРІЯ СОЛІДАРНОСТІ ПАУЛЯ БАРТА

Слідом за Комтом, Пауль Барт так характеризує цю проблему: “Суспільство теж називається організмом чи органічною системою (*système organique*), протилежно ж до організму індивідуального (*organisme individuel*), до організму соціального (*organisme social*), або організму колективного (*organisme collectif*)”. У зв’язку з цим Барт говорить і про факт солідарності. Він далі витлумачує за Комтом: “Усі можливі соціальні сфери, всі соціальні елементи чи, якщо означати це іншим словом у тому ж сенсі, всі соціальні модуси перебувають у докорінній єдності й цілісності (*solidarité fondamentale*). Обидва — консенсус і солідарність (*consensus et solidarité*), які є вже в неорганічному світі, стають суттєвими в рослинах, у тваринах ще досконалішими, а в людях сягають найвищого ступеня (апогею)”.²⁾

¹⁾ Dr. Hermann Sauber. “Beiträge zu einem Wörterbuch der Politik”. Heft I. Zur christlichen Gesellschaftslehre, hrsg. von Oswald von Nell — Breuning S. J., Freiburg im Breisgau, 1947, S. 10.

²⁾ Dr. Paul Barth. “Die Philosophie der Geschichte als Soziologie”, III und IV. Aufl., Leipzig, 1922, S. 180.

В інших місцях своєї праці “Філософія історії як соціологія” Барт полемізує з англійцем Ч. Чаттертоном-Гіллом і французами Емілем Дюркгаймом, Морісом Оріу і Рудольфом Клаузіусом.

Оздоровлення модерного суспільства Чаттертон-Гілл вбачає в появі нової релігії і в духовній організації суспільства, випускаючи з уваги все, що залежить від розуму. Шлях до досягнення цієї мети веде через солідарність людей.¹⁾

“Дюркгайм,— пише Пауль Барт,— виходить з поняття солідарного цілого, підпорядковуючи йому суспільство. Він знаходить у двох неодночасних, але хронологічно послідовних станах суспільства два види солідарності, які він окреслює як механічні й органічні”.²⁾

Механічна солідарність є властивою примітивному суспільству, де панує подібність світогляду всіх членів (напр., на ґрунті спільноти крові).

Механічним Дюркгайм називає зв'язок людського світогляду тому, що складові такого суспільства є гомогенними. Лише зовнішня механічна сила може впливати на гомогенні, хімічно індиферентні елементи. Ця аналогія, здається, вибрана невдало, тому що діюча соціальна сила в суспільстві виявляється не зовні, а, навпаки,— вона появляється на денне світло у конвергенції волі. Проте, цей стан не триває вічно. Кількість населення збільшується. З цього випливає також приріст духовних сил. Продуктивність праці зростає завдяки поділу праці. Старі спільноти, що ґрунтуються на кривних зв'язках, розпадаються. Постає структура нового суспільства. Тут маємо перехід з механічного суспільства в органічне. Визначальну роль відіграє не подібність світогляду, а усвідомлення того, що всі індивіди допомагають взаємно поповнювати свої життєві засоби.

¹⁾ Ebd. S. 437 (I. Buch).

²⁾ Ebd. S. 631 (II. Buch).

Слідом за Морісом Оріу і Рудольфом Клаузіусом, Пауль Барт вдається далі до поділу солідарності на три типи. Оріу і Клаузіус проводять аналогію між явищами, що спостерігаються у термодинаміці, і процесами соціального життя. Як максимум ентropії в термодинаміці, так і рівність громадян у державі творять такий стан, який виключає подальший розвиток суспільства. Отже цей стан і є виявом найсильнішої солідарності суспільства.

Згідно з Бартом, існує три типи солідарності: “1) органічний, що опирається на прагнення (*désir*) і виявляється у поділі праці та в зовнішньому тиску, особливо у тиску держави; 2) репрезентативний, що ґрунтується на уявленнях спільноти (*conceptions*), як, наприклад, у виборців якоїсь партії або в так званих юридичних осіб, часто-густо проявляється в “імітації”, що спирається не на загальне наслідування, як вважає Тард, не на загальне повторення, але на всеосяжну “репрезентацію”..; 3) солідарність свідомого способу життя (*conduite*), що, ґрунтуючись на волі (*volonté*) і на ідеї, стремить до вищезгаданих статичних зв'язків, як теплота — до загального балансу температур”.¹⁾

Це аналогії, з якими залюбки працювала давніша соціологічна школа. Хоча нині їх і спростували, проте вони привертають увагу і є до певної міри повчальними.

ІДЕЯ СОЛІДАРНОСТІ У ЛЕОНА БУРЖУА

Тут видається слушним згадати ще одну теорію солідарності — теорію Леона Буржуа. В “Есеї однієї філософії солідарності”, який був написаний разом з Альфредом Крвазе в 1907 році та мав великий успіх і вплив поза межами Франції, він розрізняє два види солідарності — природний і фактичний. Перший спричиняє останній. Природна солідарність неспра-

¹⁾ Ebd. S. 449 (I. Buch).

ведлива або індиферентна по відношенню до справедливості. Одні незаслужено користуються перевагами, внаслідок чого інші потерпають.

Ця несправедливість виникає внаслідок природжених здібностей: спадковість, поділ праці, соціальний статус і ще тисяча інших причин.

З цієї причини, — каже Леон Буржуа, — кожна людина до певної міри зобов'язана *) тим, що вона має, і тим, що собою являє, своїм пращурам і сучасникам. Внаслідок цього щойно людина з'являється на світ, як вона вже має обов'язки перед суспільством. Завдання справедливості, згідно із вченням Леона Буржуа, полягає в тому, щоб виступати поміж ними, змушуючи улюбленців долі повертати свій "борг" тим, кого фортуна скривдила. Таке розуміння означає сприяння соціальній справедливості — брати в тих, хто користується з надлишку гараздів, і віддавати тим, хто їх потребує. Таким чином знайшла б застосування фактична або розумна солідарність і була б подолана солідарність природна. Виходячи з цього, Леон Буржуа будує теорію так званого "квазі-контракту", яка свого часу викликала у Франції жваву дискусію, а також і гостру критику.

Послуговуючись теорією "квазі-контракту", Леон Буржуа спробував надати ідеї солідарності юридичної форми. Вона виходить з вищезгаданого дуалістичного розуміння солідарності. Крім того, що природна солідарність має тенденцію бути несправедливою, вона виключена з умоглядної моделі "квазі-контракту", який ґрунтується на іншій відміні солідарності, як каже Буржуа, — фактичній, тобто тій, на яку можна натрапити у повсякденному соціальному житті. Тут насамперед вказується на сусідство, де здійснюється фактичне єднання, яке природно спонукає до солідарної і спільної діяльності.

*) "Бути зобов'язаним" тут слід розуміти в сенсі морального обов'язку ("noblesse obligé").

Інший приклад дає нам поділ праці. Один виробляє для багатьох, а з іншого боку, сам пожинає плоди праці інших. Подібні випадки, вважає Леон Буржуа, можна знайти у кожному соціальному утворенні. Легко зауважити, що за певних обставин ця фактична солідарність може бути і вимушеною, як, наприклад, солідарність між сусідами по земельних ділянках або між квартирантами в одному будинку. Внаслідок цієї конкретної, хоча й вимушеної, ситуації всі вони мають обов'язки і права по відношенню один до одного; суть теорії “квазі-контракту” саме в тому й полягає, що індивід має справді вступати в юридичні відносини і без свідомого волевияву партій, як справжній договір.

“Квазі-делікти” *), які Леон Буржуа виводить із “квазі-контракту”, відомі з римської юриспруденції, проте модерне право вже не послуговується цим терміном. Квазі-деліктами називаються такі юридичні факти, які хоч і не є фактичними правопорушеннями, проте створюють подібні до деліктів облігації.

Цим словом Леон Буржуа хотів означити вищезгадані моральні обов'язки сильного перед слабким і багатого перед бідним. Як для державного діяча, ця теорія мала для нього практичне завдання; вона мала виправдовувати модерну соціальну політику і прогресивну податкову систему, що їх Леон Буржуа здійснював і запроваджував на користь матеріально слабших членів суспільства. Проте, наукове значення вищезгаданої теорії не надто велике. Теорія квазі-контракту мало сприяла розв'язанню проблеми солідарності.

Шарль Жід вельми влучно зауважує, що “вона є духовно багатим мистецьким прийомом, іншими словами,— грою слів, призначених виправдовувати вне-

*) Делікт — юридичне правопорушення (лат.).

сок закону”.¹⁾ Отже, як бачимо, теорія квазі-контракту має радше політичний, аніж науковий характер. Слід ще додати, що договір можуть укладати лише дійсні (gealen) особи, і ми схильні відхилити будь-яке вільне вживання слова “договір”.

ПОНЯТТЯ СОЛІДАРНОСТІ, ЯК ЙОГО РОЗУМІЮТЬ ШАРЛЬ ЖІД І ШАРЛЬ РІСТ

Французькі солідаристи Шарль Жід і Шарль Ріст розуміли солідарність так:

1. Під солідарністю вони мають на увазі взаємозалежність усередині одного соціального тіла, чим характеризується і його соціальне життя.

2. Відповідно до їхнього вчення солідарність тим повніша і тим сильніша, чим вищий рівень у біологічній шкалі, який займає дана істота.

3. Солідарність перебуває у прямо пропорційному відношенні до диференціації частин: там, де всі частини гомогенні, кожна з них здатна бути самодостатньою, однак там, де все має гетерогенний характер, кожна з частин доповнює іншу і жодна не може ні функціонувати окремо, ні жити сама для себе.²⁾

ВЧЕННЯ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ПРО СОЛІДАРНІСТЬ

Особливу увагу слід приділити тому, як Католицька церква розглядала солідарність. Вже той факт, що вона проповідує спільність походження і рівність усіх людей перед Богом, цілком близько сприяє ідеї солідарності. Не говорячи про те, що всі люди в християнському розумінні стремлять до однієї мети, ми маємо безліч моментів, які дають міцне підґрунтя під ідею солідарності. Так само фраза “Dilige proximum tuum sicut te ipsum”^{*)} розширює саме поняття солідарності.

¹⁾ Charles Gide und Charles Rist. “Geschichte der volkswirtschaftlichen Lehrmeinungen”, Übersetzt von Horn, Jena, 1903, S. 679.

²⁾ Ebd., S. 671.

^{*)} “Люби ближнього як самого себе” (лат.).

У зв'язку з цим Гайнріх Пеш цитує Доносо Кортеса: "Відповідальність, яка зветься солідарністю, назагал є одним з найвеличніших відкриттів католицької догми. Завдяки солідарності людина перестає бути атомом у просторі і хвилиною в часі, вона підноситься до більшої гідності й вищої сфери... Завдяки солідарності людство буде запевнене в своїй гідності і до певної міри створене. Цим словом, яке не мало жодного значення в античних суспільствах, вона (солідарність — *В.-Ю. Д.*) позначає спільність людської природи і тісну спорідненість, яка об'єднує людей між собою".¹⁾

Гайнріх Пеш розуміє поняття солідарності не лише з утилітарного боку, а й з морального та етичного. В цьому сенсі Пеш формулює свою дефініцію ідеї солідарності, "яка, в її застосуванні до соціальної спільності, в її подвійній функції як творення і зміцнення спільності, означає упорядковане узагальнення прагнення суспільно зв'язуючих чи пов'язаних сил з огляду на звичаєво узаконену або звичаєво упорядковану спільну мету".²⁾

Якщо йдеться про народне господарство, яке розглядається як складова частина суспільного життя, то в нього є завдання "сприяти встановленню загальнодоступних благ, інакше кажучи, вселюдського матеріального достатку в гармонійному зв'язку з загальним добробутом народу".

У Пеша солідарність поширюється в державному й економічному житті не лише на односторонні утилітарні моменти, вона поширюється на все життя державно об'єднаної народної спільноти. У цьому розумінні солідарність означає не лише зростання потенціалу соціальних сил і користи, а вимагає і жертви,

---

¹⁾ Heinrich Pesch. "Lehrbuch der Nationalökonomie", 1. Bd., Freiburg im Breisgau, 1924, S. 442.

²⁾ Pesch, ebd., S. 414.

яку треба принести цілому суспільству, якщо того вимагає справа.

Як бачимо, поняття солідарності Пеш розглядає не лише як певний факт, а водночас вбачає в ньому соціологічний факт і морально-етичний постулат. На відміну од французьких теоретиків, Гайнріх Пеш виразніше наголошує другий момент, що неминуче веде його в сферу того, що повинно бути.

Впадає в око, що різні автори по-своєму інтерпретують ідею солідарності. Про солідарність говорять християни так само, як лібералісти (А. Сміт), анархісти (П. Кропоткін) і соціалісти (“Пролетарі всіх країн, єднайтесь!”). На солідарність посилається священик у своїй проповіді, знають її і воїни на фронті, користаються з неї так само злочинні банди, скоюючи свої злочини. Заклики до солідарності, любови і братерства звучали також з уст вождів Французької революції (Робесп'єр, Марат).

**ПРОТИСТАВЛЕННЯ ПОНЯТЬ
“СОЛІДАРНІСТЬ — БОРОТЬБА”
В СОЦІАЛЬНОМУ ЖИТТІ**

З точки зору солідарності ми досі кидали побіжний погляд на соціальне життя і його інституції. На різних прикладах ми бачили, який вплив має солідарність на процес соціального розвитку. Можемо навіть сказати, що ідея солідарності проникає в усі людські дії. Факт солідарності — це незамінний чинник у побудові, підтримці та збереженні соціального життя.

Наші противники, проте, можуть нам закинути, що ми висвітлили соціальне життя однобічно — лише з точки зору солідарності. До цього вони можуть додати, що поруч із солідарністю існує ціла низка соціологічних фактів, які мають таке саме право на визнання, як і солідарність. Особливе місце серед останніх належить моментів боротьби, що був вельми

популярний в останнє століття і донині має багато прихильників. Цей закид почасти слушний, але ми поступали так тому, щоб триматися ближче до теми. Лише тепер ми хотіли б перейти до протиставлення понять “солідарність — боротьба”, чи, кажучи інакше, до понять “солідаризм — натуралізм”. Питання звучатиме так: який, власне, вигляд має, зокрема, елемент боротьби за існування, і які функції належать принципу солідарності? Відповідь на це питання нелегка, позаяк ідеться про конфронтацію двох діаметрально протилежних понять. Питання боротьби і в Г. Пеша дуже проблематичне. Він, як відомо, спирається на етичні постулати Католицької церкви. Соціологічне розуміння натуралізму Пеш рішуче відкидає, проте, в саму проблему глибоко не занурюючись. Вичерпної відповіді на це питання не дає і російський анархіст, князь Пьотр Кропоткін; він лише підносить на вершину ідею солідарності і вважає, що феномен взаємодопомоги є чинником розвитку всього людства. Хоча він і розглядає момент боротьби, йому не вдається знайти задовільної розв’язки цього питання. Більш поміркованим є французький напрям, який обходить дражливу проблему вельми спритно.

Як воно насправді є, ми хотіли б з’ясувати на такому прикладі. Уявімо собі, що перед нами група готових до бою партизан. Життю кожного з них і всіх разом щохвилини загрожує смертельна небезпека з боку ворога, що дуже посилює відчуття солідарності, відповідальності і братерства. Тут ніяк не заперечиш наявність солідарності у найвищому її вияві. Партизанів об’єднує не лише кривий зв’язок, одна мова й одна національність: у цьому конкретному випадку вони є чимось більшим, а саме — спільнотою, яка захищає своє власне життя. Проте водночас дуже різко виявляється і момент боротьби, що його Пеш відкидає і ненавидить. Цікава конфронтація! Боротьба і солідарність стоять поруч одна одної;

більше того, вони не виключають одна одну, а взаємодоповнюються. Звідси боротьба тим жорстокіша, чим сильніше почуття солідарності, і навпаки: солідарність тим сильніша, чим більша небезпека.

Розмірковуємо далі, що ця група партизанів бореться за найвищі ідеали людства. Їхня боротьба з морального й етичного боку цілком виправдана. Пригноблений нарід навіть вважає її священною. Чи може ця група партизанів поселити в душах окупантів, які борються проти неї з такою самою ненавистю, любов до ближнього? Ми в це не віримо. У цьому випадку постає тільки або — або. І, на жаль, третього шляху нам знайти не дано.

Або інший приклад: припустимо, що всі європейські держави зобов'язалися б на постанові солідаризму в розумінні Гайнріха Пеша. Виникає навіть пан'європейське співробітництво. В усіх державах була б система станів, всюди панували б справедливість і мир. Тепер ми запитаємо: що б вони робили, коли б усі нехристиянські держави в Європі і на інших континентах не тільки не об'єднувалися в єдину систему, а, навпаки, прагнули і в Європі запровадити свій нехристиянський лад. Що сталося б тоді? Чи не спричинило б це війну? Чи не закладено тут розуміння солідарності цілком протилежне до розуміння Пеша? Чи не маємо ми нині подібну ситуацію? Чи не намагаються Схід і Захід накинути свій устрій один одному? І кожна сторона прославляє свій державний лад. Аргументи цих опонентів не лише відкидаються, а навпаки, вони поборюються всіма можливими засобами. Факт боротьби тут незаперечний, байдуже, в якій формі ця боротьба ведеться. У всі часи вона відігравала в історії неабияку роль. Проте ми не погоджуємося з розумінням боротьби натуралізмом, який розглядає війну як найважливіший і останній важіль, що керує людськими вчинками. Витлумачувати в цей спосіб сенс людського життя є, на нашу

думку, великим непорозумінням, не більше і не менше. Вже доведено, що цієї теорії не можна застосовувати навіть до існування рослин і тварин. Зоологи вчать, що один рід тварин є агресивним зовні, але всередині у них панує взаємна терпимість і шана; далі, що хижаки виявляють свій хижий норів лише тоді, коли вони голодні, але як тільки вони наситились і вже не голодні, певна річ, лише на деякий час, то вони вже не є хижаками. Цей приклад показує нам, що принцип боротьби за існування не найважливіший і не найвирішальніший навіть для хижаків. Він є лише необхідною, регулярною складовою частиною існування хижаків.

Інакше є в людському співжитті. Людиною, як істотою розумною, керують не інстинкти і пориви — в ній, якщо вона здорова, домінує розум. Коли дана спільнота не діє згідно з розумом, то вона приречена на вимирання. Згубна конкуренція, хоч би в якій формі вона виступала, рано чи пізно мусить знищити дане суспільство. Згубна конкуренція мало коли трапляється в своєму чистому вигляді всередині суспільства.

Ми вважаємо, що ідея солідарності найактуальніша в національній спільноті. В інших утвореннях і формаціях (таких, як, напр., Всесвітня федерація профспілок) панує ідея солідарності, проте, як учить практика, такі явища носять спонтанний і тимчасовий характер. У цьому випадку солідарність має тенденцію не проникати глибоко в соціальне життя, позаяк вона має матеріальний характер, який не є достатнім фактором для істоти солідарності. Ясно, що і в одному суспільстві ми зауважуємо, як раз по раз схрещуються інтереси окремих індивідів і спілок, проте до боротьби у тому розумінні, яке має на увазі Дарвін, доходить лише вряди-годи (якщо доходить), особливо під час перевороту або революції, отже,

лише тоді, коли себе дискредитує попередній суспільний устрій. Загалом, коли нація, ця особлива форма кривного і культурного усупільнення людства, здорова і живе нормальним життям, ми маємо справу лише з унормованою конкуренцією, явищем цілком позитивним, вплив якого є радше сприятливий, аніж руйнівний. В жодному разі не слід конкуренцію, як це часто неправильно роблять, ототожнювати з натуралістичною боротьбою за існування. Найкращий приклад унормованої конкуренції ми бачимо нині у спорті. При цьому на думку спадає не безжальне знищення одним одного двох супротивників, а принцип “fair play”*) або шляхетне змагання.

Коли буде точно досліджено відношення одного суспільства до другого (назовні), то принцип боротьби знаходить частіше застосування, ніж солідарність. Солідарність і боротьба за існування — факти соціологічні, які не можна заперечити. Вони виступають у житті соціального утворення паралельно. У зовнішніх діях і реакціях домінує момент боротьби, а у внутрішніх, навпаки — солідарності. Можна слушно зауважити, що боротьба соціального утворення назовні посилюється солідарністю. Те, що елемент солідарності всередині такого соціального утворення має першість щодо боротьби, засвідчує нам такий приклад: якби політичні партії роз’єднали першу-ліпшу країну, то у випадку війни переважна більшість, не рахуючись із станами і класами, виступила б проти ворога. Партійна або професійна солідарність схиляється перед солідарністю нації. Це ми бачили передусім в Англії, а також у США під час останньої світової війни. Тут слід згадати слова німецького імператора Вільгельма II-го, сказані ним 1914 року: “Я більше не знаю жодної партії, я знаю тільки Німеччину”.

*) Чесна гра (англ.).

ПОСТАННЯ СИСТЕМИ СОЛІДАРИЗМУ

Як ми вже згадували, ідея солідарности не нова, в тій чи іншій формі вона існувала ще в добу античності. Це поняття було добре відоме і римській юриспруденції. У новіші часи цією проблемою серйозно займались французькі філософи. Франція стала батьківщиною модерного вчення солідарности. У цій країні в 1907 році вперше було вжито термін “солідаризм”. Селестін Шарль Альфред Бугле ¹⁾ у своїй праці “Le Solidarisme” заклав основу ідеї солідаризму, яку він вивів з принципу солідарности. З допомогою ідеї солідарности стали яснішими багато соціальних проблем. На принципі солідарности Жід та інші економісти (Гійо, де Молінарі) побудували свої економічні теорії. Жід робив спробу довести явище солідарности у світлі науки й історії, принципово відкидаючи етичне розуміння цього поняття. Констатація солідарности як факту соціального життя, на думку соціолога, належить до найвизначніших відкриттів нашого часу. Відтак, він доходить думки, що людина в суспільстві взаємно залежна, звідси — вимога загального кооперативного усупільнення господарського життя. На відміну од Пеша, ним не схвалена професійна організація.

Вже раніше згаданий нами французький державний діяч Леон Буржуа значно прислужився розвиткові ідеї солідарности. Ідея солідаризму, так, як її задекларував Буржуа, намагається врахувати “подвійний рух розуму і сумління, що червоною ниткою

¹⁾ Célestin Charles Alfred Bouglé. “Le Solidarisme”. Селестін Ш. А. Бугле, відомий французький соціолог, професор Сорбонського університету, написав багато праць з соціології, в тому числі й “Солідаризм і лібералізм”.

проходить через події нашого часу. Цей рух, який, з одного боку, змагає до звільнення “духа від аргіогі систем”, від неперевіреного вчення релігії, через традиційні комбінації передання авторитету і заміни їх такими, які впливають з вільних досліджень і піддані постійній критиці. А з другого боку, цей рух спонукає сумління поза можливими моделями і не вельми обґрунтованими виправданнями якнайретьельніше дошукуватись законів управління, що їх обов’язковий характер перебуває просто в гармонії почуттів, який став би мірилом доброго і розумного, ознакою істинного”.¹⁾ Звідси, згідно з Буржуа, солідарність є обов’язком, який впливає з приналежності до суспільства, а саме як квазі-контрактивний обов’язок, який у крайньому разі був би виконаний за допомогою державної сили. Так само трактується господарське питання, яке до певної міри стало б судово позиваючим зобов’язанням, тобто таким, яке можна досягнути судовим процесом і яке впливає із суспільної опіки над знедоленими.

РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СОЛІДАРИЗМУ ГАЙНРІХОМ ПЕШЕМ

На відміну од солідаризму французького типу, який перебував під надзвичайно сильним впливом еволюціоністських і матеріалістичних теорій, Гайнріх Пеш виводить свою систему солідаризму від універсалізму.

Універсалізм — філософське підґрунтя всієї системи Гайнріха Пеша. В соціальному житті універсалізм виходить з того, що суспільство — першоістотне і що кожний окремий індивід лише в ньому, тільки як його член, формується на духовно-моральну особистість. Кожна людська діяльність, думка або почуття спричинені або перебувають під впливом

¹⁾ Leon Bourgeois. “Solidarismus”, Handwörterbuch der Staatswissenschaften, VII. Aufl., Jena, 1926. S. 503.

суспільства. Ізольований індивід не має жодного виправдання на існування. Люди — це члени надіндивідуального і, таким чином, члени цілого; те ціле тлумачиться Отмаром Шпанном як “духова єдність”. Це ціле складається з індивідів, проте не воно постає від них, а індивіди завдячують своїм існуванням цілому, яке представляє їхній життєвий шлях і надає форми їхньому життю.

Свою систему Гайнріх Пеш базує на принципі соціальної справедливості і принципі солідарності.

Солідаризм, на думку вченого, — “така соціальна система, яка надає справжнього значення солідарному об’єднанню людей, таких як члени природної спільноти *), починаючи від родини і кінчаючи державою; інакше кажучи, приносить істоті даної епохи спільноти відповідну користь, одночасно схвалює, згідно з історичними потребами, інтенсивний розвиток спільноти, посиленої публічним духом, але також правничо урегульованим, кооперативним, репрезентативним і корпоративним ладом, відповідно до стану і професії”.¹⁾

Взаємодопомога і толерантність, домагання справедливості, регламентація взаємодії у спільноті, солідарне єднання людей в економічній діяльності — це вимоги, які мають забезпечити добробут усіх учасників. Найважливіше ж — то розумне регулювання правових стосунків між окремими індивідами і соціальною спільнотою. Такий у загальних рисах зміст системи Пеша.

Солідаризм у народному господарстві застосовує відповідну до принципу солідарності організацію, яка бере початок з морального та органічного розуміння суспільства. Розподіл майна має проводитись за прин-

---

*) Під поняттям “природна спільнота” автор розуміє родину, плем’я, рід і державу.

¹⁾ Н. Pesch. “Lehrbuch der Nationalökonomie”, Freiburg im Breisgau, 1924, I. Band, S. 432.

ципом справедливості: господарські підприємства повинні пристосовуватись до відповідних умов, а саме — дати робітникові винагороду за його працю для певного забезпечення його життя та його родини і таким чином був би досягнутий і суспільний добробут. Особливе завдання в цій конфігурації покладається на ієрархічно побудовані станові корпорації. Основу економічного устрою знаходимо в природному праві.

Держава, згідно з індивідуалізмом, це сума незалежних індивідів, які своєю діяльністю автоматично поширюють порядок і добробут.

На відміну від індивідуалізму, соціалізм є централізованим державним ладом у такому сенсі, що багато важливих функцій суспільства перебирає сама держава.

Інакше розуміє суть держави Гайнріх Пеш. Для нього держава — це насамперед природна істота, а далі — порядок і гармонія на службі цілого.

Суспільство — це моральне утворення, об'єднання цілком вільних природних істот. Індивід є метою, а не засобом мети. Він приєднується до суспільства, вже наділений природними правами.

Індивідуалізм розглядає суспільство в такий спосіб: суспільство — це носій господарських функцій. Народне господарство — це сума вільних господарств, які пов'язані лише інтересами зиску. Індивід повинен мати необмежену свободу в економічному і політичному житті. Держава стоїть поруч суспільства. Функції держави стають обмеженими. Її завданням є охорона індивіда і його майна. Ліберальна держава стає деградованою до нічного сторожа, як влучно висловився Ласаль.

З іншого боку, соціалізм розглядає суспільство як колективну єдність. Господарська незалежність одиниці усунута в більшості соціалістичних систем. Функції суспільства в царині господарства перебирає держава. Обидва поняття — “держава” і “суспільство”

тут уже неможливо чітко розмежувати; вони виявляють тенденцію до злиття.

Система солідаризму, навпаки, визнає суспільство носієм економічних функцій: заступаючи принцип приватної власності, вона залишає, проте, за собою право унормовувати і регулювати взаємини між економічною діяльністю індивіда, суспільства і держави. Нарід, як уже принагідно згадувалось, є природною спільнотою. Отже, він не є незалежним від держави. З огляду на це держава має право задля добра суспільства втручатися у сферу народного господарства.

В такий спосіб солідаризм намагається усунути вади лібералізму і соціалізму, залишаючи, проте, позитивні елементи обох систем. Індивід з його природними правами сприймається, і водночас належна увага приділяється всьому суспільству. Моральний капітал вимагає від солідаризму категоричної свободи, свободи як найвищого соціального постулату, інакше кажучи, свободи для всіх членів суспільства, не лише для можновладців або привілейованих. “Тільки через саму свободу,— каже Гайнріх Пеш,— веде шлях до вічного соціального порядку”.

З цих мотивів солідаризм протистоїть руйнівній конкуренції, не виключаючи, проте, врегульованої, чесної конкуренції економічних суб'єктів. Набуття приватної власності захищається як одне з природних прав особи. Форми і межі цих прав повинні регулюватися позитивним законодавством. **Держава, згідно з солідаризмом,— це витвір або продукт соціальних інстинктів, вона є необхідною і найвищою формою людського співжиття, одним із феноменів природного права, який ґрунтується на розумі.** Вона має здатність до адаптації у часі й просторі, і неможливо уявити, наприклад, розвиток техніки, удосконалення соціальних економічних зв'язків без

підвищення почуття обов'язку і робочої дисципліни, що, без сумніву, сприяє реорганізації правових, соціальних та економічних інституцій і їхніх форм.

Станова система, відповідно до солідаризму Пеша, повинна усувати всі тертя і вади обох попередніх систем. Становий порядок мав би дати міцне підґрунтя для характеру модерної держави. Солідарність усіх станів, їх розумна і координована взаємодія даватиме багато переваг, яких не може досягнути лібералізм. У цьому розумінні солідарність означає і соціально-правове прагнення, тобто загальну відповідальність за добробут суспільства, більше того — вона стає моральним обов'язком. Зі свого боку, держава ревно захищає права індивідів і соціальної організації. Її норми повинні охоплювати всі індивідуальні і соціальні сили держави. Корпоративна організація окремих станів утворюватиме рівновагу в правопорядку і цим самим створюватиме гармонію цілого соціального “організму”.

НАРОДНЕ ГОСПОДАРСТВО В СИСТЕМІ СОЛІДАРИЗМУ

Солідаристична робітнича система праці, яка, між іншим, відповідає вченню Адама Сміта, вчить, що людська праця, по суті, є джерелом добробуту всього народу; далше, що продукційний фактор праці стоїть вище, ніж фактор капіталу. Вона відрізняється як система праці тим, що розглядає народне господарство як складову частину соціального життя всього державно зорганізованого суспільства. Це включає її домагання добробуту кожного індивіда через добробут суспільства і навпаки.

У нашій праці ми провели паралелі між трьома різними соціально-філософськими системами: індивідуалізмом, соціалізмом і солідаризмом. Відповідно до

цього ми маємо і три основні припципи організації народного господарства, а саме:

1) Ліберальний принцип. Він обстоює повну свободу кожного з суб'єктів економіки, інтереси якого є його найвищою метою.

2) Соціалістичний або колективний принцип віддає першість колективним інтересам перед особистими. Він вимагає планування і координації економічних процесів, особливо наголошує на домаганні економічної рівності.

3) Принцип солідаризму враховує свободу окремого індивіда, визнаючи приватну власність та особисті інтереси членів суспільства, які займаються господарством. Коли мова йде про загальні інтереси, не виключаються державні інтервенції. Всі ці моменти мають, проте, бути нормативно урегульовані. Мета — гармонія і рівновага в усіх виробничих процесах. Соціальна система праці бачить проблематику економіки не в кількості виробничих засобів, а також не в ціні або у заробітній платні, а тільки в можливо найкращому регулюванні рівноваги між продукцією, ціноутворенням і розподілом (утворених національних доходів).

За Пешем, економіка — це складова частина суспільного життя, державно організованої народної спільноти. Від цієї спільноти вона отримала своє завдання, відповідаючи матеріальним цілям останньої; це матеріальна сторона загального добробуту. Народне господарство має завдання забезпечити народ матеріальними дібрами, які відповідали б досягнутому культурному рівневі. Праці буде визначене почесне місце; завдяки їй людина зростає до “пана світу всередині суспільства”. Вона має завдання підкорити собі всю природу. Того, чого їй, як окремій одиниці, не вдається, вона досягає в суспільстві. Ідея солідарності

має силу перетворити все народне господарство у величезне робітниче об'єднання. Мета народного господарства — краще задоволення потреб народу в сенсі загального добробуту.

**ГОЛОВНІ ЧИННИКИ
ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ
ЗА ГАЙНРІХОМ ПЕШЕМ**

В розділі соціальної системи праці Гайнріх Пеш говорить про три фактори в економічному житті, а саме:

- 1) моральне наставлення індивіда;
- 2) професійно-суспільні організації;
- 3) і нарешті про державу, що їй у цій системі належить своєрідне завдання.

Звичаєве і моральне життя індивіда мають знаходити своє вираження і в економічній діяльності. Етичні цінності окремого члена суспільства неминуче викликають у нього відчуття соціальної справедливості й порядку. Це ті постулати, що їх категорично ставить Гайнріх Пеш конструктивному членові суспільства і в чому він вбачає один з найважливіших факторів здорового розвитку господарського життя.

Друга регулююча і впорядковуюча сила цієї системи — це стан. Стан — це другий пункт, де всередині суспільства втілюється в життя солідарність, а саме солідарність професійна. Станові належить не лише шукати власної вигоди, а й дбати про ціле, членом якого він є, оскільки не виключено, що солідарність станів може прийти в суперечність із солідарністю вищих утворень, таких як нарід або держава. Г. Пеш визнає державу як третій і останній чинник економічного життя. Їй ставиться за обов'язок додаткова і зрівноважуюча діяльність. Вона — найвищий суддя, коли в економічному житті трапляється спір, і її рішення є остаточним. Вона завжди має обстоювати першість загальних інтересів, а от чи завжди вона це виконує?

КРИТИКА КАПІТАЛІСТИЧНОГО ДЕРЖАВНОГО ГОСПОДАРСТВА ГАЙНРІХОМ ПЕШЕМ

Особливо рішуче Пеш атакує капіталістичний спосіб виробництва, який здеградував людину до звичайного знаряддя виробничого процесу. “Усі речі мають свою ціну, але людина має гідність”, — обурено каже Пеш. Вона ніколи не є об’єктом, але завжди суб’єктом і метою господарства. Завдання соціальної системи праці полягає в тому, щоб відвойовувати для працюючої людини належне їй місце в господарстві. Не капітал повинен панувати над людьми, а навпаки — людина над капіталом, який вона випродукувала. Це і є кардинальним питанням модерного соціального устрою. У зв’язку з цим Пеш цитує українського економіста Туган-Барановського: “Я стверджую, — пише Туган-Барановський, — що в капіталістичній економічній організації існує якась нерозв’язана внутрішня суперечність, з огляду на яку вона із невблаганною необхідністю мусить завмерти. Ця суперечність полягає в тому, що капіталістична господарка перетворює людину на простий засіб економіки і водночас веде до поширення такого погляду на право, яке розглядає людську особистість як найвищу мету в собі. Цей фундаментальний економічний принцип суперечить фундаментальній етичній нормі, яка звучить так (тут Туган-Барановський цитує Канта): «Людина і кожна розумна істота взагалі існує як мета в собі самій, а не лише як засіб, яким може як захоче розпоряджатись та чи інша воля. Людина мусить щогодини і в той самий час розглядатися як мета у всіх її діях, спрямованих як на себе саму, так і на інших розумних істот»¹⁾ Як бачимо, Пеш вбачає зло капіталістичного устрою в перебільшенні значення власності капіталу і в його брутальному пануванні.

---

¹⁾ Н. Pesch. “Lehrbuch der Nationalökonomie”, Freiburg im Breisgau, 2. Band, S. 196.

Подібним чином він відкидає і колективістський соціалізм. Цим двом системам він протиставляє свою соціальну систему праці і вірить, що з її допомогою можна усунути анархію капіталістичної продукції. Соціальна система праці вимагає встановлення балансу між ціноутворенням і творенням приходів. Внаслідок цього було б також встановлено відношення між потребами і задоволенням потреб індивіда. Немає сумніву в тому, що таке врегулювання є практично можливим.

Далі, система Пеша хоче поставити народне господарство на службу всьому суспільству й усунути будь-який контроль господарства кількома особами. Вона сприяє приватній власності, але не виключає власності кооперативної і державної.

ІНСТИТУЦІ ПРИРОДНОГО ПРАВА В СОЛІДАРИЗМІ

Як ми вже згадували, солідаризм визнає себе прихильником природного права. Одним з елементів цього права, як каже Гайнріх Пеш, є можливість набувати приватну власність. Не варто забувати, що приватна власність створює незамінні психічні й моральні стимули, які відіграють велику роль в економічному житті.

На особливу увагу заслуговує інституція природного права. Вона вважається джерелом усього позитивного права. Об'єктивний розум — найвища Божа істина, визнається джерелом права. Природне право, отже, дає примат логіці. Природний, тобто розумний лад, також є одним з основних його елементів. Порядок у Всесвіті, як і в рослинному та тваринному світі, знаходить у мудрості природи свій останній закон, у ній так само слід шукати закони людського та суспільного життя.

Обидва напрямки теорії природного права — католицького і просвітницького (*Aufklärung*), виступають проти всеохоплюючої могутності держави. Вони урочисто проголошують природну свободу індивіда. Свободу, соціальну справедливість і порядок слід розглядати як основне підґрунтя природного права.¹⁾

Принципи природного права виявляються у звичаях і традиціях. Це неписані закони суспільства, яких не може зректися ніяка державна сила. Навіть коли б вони були для держави неприємними, все одно вона мусила б з ними рахуватися. Звичаї, традиції і практика завжди відігравали велику роль у виникненні і розвитку соціальних утворень. “З гармонії, звичаїв і релігії,— зауважує Тонніс,— складається субстанція соціального буття, з якого, за сприятливих умов, створюються протягом життя найрізноманітніші модуси і форми. Так що кожна група і кожна самотійна людина в межах її власної волі, отже в її переконанні, натурі й совісті, як також у її звичаєвих обставинах,*¹⁾ її посіданні і в її природних звичаєвих зобов’язуючих діях при цьому бере певну участь і всі ці привілеї може черпати зі спільної отари і центру”.²⁾ Звідси визнання природного права означає визнання влади розуму. Тому природне право має служити зразком для позитивної юрисдикції.

ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ СОЛІДАРИЗМУ

У практичному житті ідеї солідаризму застосовувались у Франції й Німеччині. У Франції носієм солі-

¹⁾ Ferdinand Tönnies. “Gemeinschaft und Gesellschaft” (Спільнота і суспільство). В одному місці своєї праці Тонніс виводить три відміни права: “Устрій спільноти — це природне право — просте право — позитивне право; мораль — ідеальне право”. Bd. III, S. 199.

*¹⁾ Людина живе в суспільстві, яке, між іншим, регулюється не тільки формальним, а також і звичаєвим правом, яке його більше зобов’язує ніж формальне право.

²⁾ Ebd., S. 200.

даристичних ідеалів була радикально-соціалістична партія Леона Буржуа. У Німеччині ті самі ідеї сприйняв і розвивав державний соціалізм, головним теоретиком якого був особливо прихильний до солідаризму Адольф Вагнер.

Кілька разів Леон Буржуа був міністром, водночас президентом французького парламенту. На тих визначних державних посадах, які займав, він мав нагоду втілювати в державне життя свої ідеї. У передмові до праці Фердинанда Едуарда Бюссона “Радикальна політика”¹⁾ Леон Буржуа ясно накреслює програму своєї партії, а саме — торування шляху між старою ліберальною і соціалістичною партіями. Широкі верстви населення сприймали ці ідеї дуже тепло. Солідаризм втішався великою повагою в університетах, гімназіях, народних школах. Його поширенню сприяли демократичні газети й об’єднання. Господарська програма радикально-соціалістичної партії була побудована так, що вона відкидала принцип лесе-фер (laissez-fair),²⁾ але також не приймала соціалізації індивідуальної власності. Колишні права індивіда залишилися недоторканими. Проте індивід не був уже вільний в ліберальному розумінні, він і його власність звільнялися лише тоді, коли він сплатить борги, які його обтяжували, згідно з квазі-контрактом. В інтересах спільності індивід, сказати б, був зобов’язаний принести певну жертву. Ці ідеї, як ми вже згадували, були

¹⁾ У передмові до цієї праці Бюссона Леон Буржуа пише, що його “радикальна партія сповідує соціальну доктрину. Цю доктрину можна охарактеризувати одним словом — асоціація”.

²⁾ Дослівно — дозволити робити; принцип вільного діяння в господарських справах. Економічна доктрина лесе-фер прихильно сприймалася класичними економістами Англії, особливо Адамом Смітом (Adam Smith), Джоном Стюартом Міллем (John Stuart Mill) і була економічною й політичною доктриною XIX століття та заступала політику якнайменшої інтервенції держави в господарські справи індивіда. Ця доктрина була вперше застосована у Франції економістами під назвою фізіократи.

зреалізовані також частково не лише в законодавстві,¹⁾ але й в інших соціальних інституціях того часу.

РОЗВИТОК У НІМЕЧЧИНІ

Заки ми перейдемо до розгляду державного соціалізму, вважаємо за необхідне згадати двох давніших авторів, які перед тим працювали в сенсі пізніших солідаристів. Ці автори — Карл Марло (Вінкельблех) і Франц фон Баадер.

В одному місці своєї праці “Вивчення організації роботи і системи світової економіки” Карл Марло пише, що “суспільство є організмом, оскільки в ньому одні й ті самі органи так тісно взаємодіють між собою, що одного не можна собі уявити без інших. Від стану земельного устрою залежать ціни на рільничі продукти, а від індустріального — витвори мистецтва. Інтереси селян і ремісників, які сподіваються на взаємне споживання їхніх продуктів, перебувають у нерозривному зв’язку”.²⁾

Попередником модерного солідаризму, до певної міри, можна назвати Франца фон Баадера. Він обронею становий порядок, вбачаючи в ньому єдино правильну форму державного правління. “Без посередництва станів, кооперацій та інших формацій, без посередництва аристократії, ні монарх не є вільний і захищений від його підданих, ані піддані — від нього”.³⁾ Як вислід переходу від органічного до механічного соціального устрою, що Тонніс назвав би переходом від спільноти до суспільства, Баадер вважає, що:

---

¹⁾ Code civil, Art. 1371—1381; (A. B. G. B. Част. II, 1301, 1302).

²⁾ Karl Marlo. “Untersuchungen über die Organisation der Arbeit oder System der Weltökonomie”, I. Buch. II. Aufl., Tübingen, 1885, S. 217.

³⁾ Franz von Baader. “Grundzüge der Sozietätsphilosophie: Ideen über den Staat, Gesellschaft und Kirche”, II. Auflage, S. 26.

“1) Функції управління обов’язково поширюються до безконечности, оскільки управління діє не зі станом, але безпосередньо з окремим індивідом.

2) Уряд, як і нарід, терпить у такому самому сенсі на брак грошей, бо тільки становий і кооперативний кредит є дійсним кредитом, а не ефемерний та індивідуальний.

3) Із деградацією або занепадом станових і аристократичних принципів занепадає також і честь. Індивід може бути респектований урядом лише під охороною та ідеєю свого стану”.

Ці слова написано сто років тому, проте їхня глибина й об’єктивність не втратили свого значення й досі. Вони засвідчують лише велич їхнього автора, який вже тоді зумів уважно проаналізувати весь розвиток. Відмова від усіх традицій, нехтування всім святым, безглуздий наступ мас, які прагнуть панування,— то, без сумніву, зародки кризи кола нашої культури. Занепад західноєвропейського суспільства вже тоді Фр. фон Баадер характеризував так: “Люди прийшли до переконання, що мета виправдовує засоби, що можна і дозволено промощувати релігію нерелігійними засобами, правдиву науку — невіглаством, право — несправедливістю, світло — тьмою, любов — ненавистю”.¹⁾

В іншому фрагменті своєї праці його увагу привертає проблема державного управління. Довір’я народу до уряду справді дає йому моральну силу, що її не може замінити ніщо інше. Найкраща опора уряду полягає в переконанні народу, що він сильний, вільний і багатий тільки завдяки своєму урядові. Це найкраща теза Баадера. Далі він говорить, що “справжня сила як уряду, так і народу полягає в їхній духовній (моральній) і психічній (матеріальній) силі, які відносяться одна до одної як сила до влади (*potestas* до

¹⁾ Fr. v. Baader. “Grudzüge der Sozietätsphilosophie”, II. Auflage, S. 59.

vis *), puissance до force **)), як воля до сили м'язів, як кредит до готівки, як краса душевна до краси тілесної".¹⁾

Дуже гостро Баадер критикує лібералізм. Концентрація влади в руках небагатьох, з одного боку, і зубожіння широких мас, з іншого, ведуть до нездорових соціальних відносин. "Безжурна потолоч" (модерний пролетаріат) залишається без жодної власности, а, відтак, без жодного обов'язку... Пролетар — то вже не громадянин, він не почувається безпечно. До будь-якого устрою він ставиться байдуже або навіть вороже. І все це — заслуга самого лібералізму. "Ця індиферентність нашого часу, — пише Баадер, — є лише успіхом тривалого і впертого спротиву сумлінню проти знання і совісти, карою за який є те, що засліплений людський дух почувається добре лише в темряві, що невігластво дає йому втіху, раювання, навіть є його гордістю".²⁾

ДЕРЖАВНИЙ СОЦІАЛІЗМ

Думки, подібні до тих, які розвивала у Франції радикал-соціалістична партія Леона Буржуа, ми зустрічаємо в партії німецьких державних соціалістів. Вони теж намагалися йти дорогою, середньою між шляхом манчестерського лібералізму і шляхом доктринерського соціалізму. Головним його виразником можна вважати Адольфа Вагнера ("Загальне або теоретичне вчення про народне господарство") ("Allgemeine oder Theoretische Volkswirtschaftslehre", 1876). Згідно з його вченням, людина не просто "homo oeconomicus"***), як думали класики. Життя її куди різнобарвніше, наповнене найрізноманітнішими комбінаціями. Тому психологічний аналіз людини Ваг-

*) Лат. potestas тут — публічний авторитет, vis — сила.

**) Фр. puissance — моральна сила, force — фізична сила.

¹⁾ Ebd. S. 21.

²⁾ Ebd. S. 30.

***) Економічна людина (лат.).

нер прагне перевести в правильне русло, щоб довести, що людина є і залишиться істотою, яка діє однаково; це стосується і його економічних дій. Вагнер різко розділяє мотиви егоїстичні від неегоїстичних. До неегоїстичних мотивів належить порив до моральних дій, почуття обов'язку і страх перед докором власного сумління. Ці мотиви, яким підпорядковується і якими керується у своїй діяльності індивід, виявляються також і в економічній сфері. Мета економіки — “справжній і справедливий” інтерес всього державно організованого суспільства. Ця думка повністю сприймається системою солідаризму Г. Пеша. Подібно до Пеша, Вагнер також схвалює приватну власність. У нього помітно сильний спротив індивідуалізму. Вагнер так само відхиляє крайній соціалізм. Основне питання економічного вчення за Вагнером — це ставлення індивіда до цілого. Добробут і розвиток Пеш виводить за Вагнером, як залежні від “комбінації індивідуального і соціального принципів у суспільному й економічному правопорядку та організації”.¹⁾

Для державних соціалістів немає суттєвого антагонізму між класами та індивідами однієї нації. Навпаки, їх згуртовує моральна солідарність, яка стоїть куди вище за економічну. Її можна побачити у спільності мови, звичаях і соціальних інституціях. Державу слід розглядати як орган цієї моральної солідарності. Для неї всі громадяни рівні; вона повинна дбати про всіх, а передусім про тих, хто відчуває нестатки. Загалом держава не повинна переймати функції індивіда, але має дати йому нагоду вільно рости й розвиватися. У взаємозалежності індивіда слід вбачати головний чинник економічного поступу.

Головна вимога державного соціалізму мала моральний і національний характер. Справедливість у

¹⁾ Heinrich Pesch. “Lehrbuch der Nationalökonomie”. I. Bd., Freiburg i. Br., 1924, S. 366.

розподілі й піднесенні добробуту робітничого класу, на його думку, є умовою збереження національної єдності, формою якої є держава.

ПИТАННЯ СОЛІДАРНОСТІ В ГЕРМАНА РОСЛЕРА

Згадаємо, врешті, німецького вченого Германа Рослера,¹⁾ якого палко підтримував Г. Пеш. Рослер спричинився до значного внеску в наукове обґрунтування ідей солідарності. Повен рішучості, він виступає в науковій боротьбі проти індивідуалізму колишньої школи націонал-економіки. Згідно з його ідеями, вченню Адама Сміта бракує етичного, органічного й історичного елементів, тому воно є недостатнім. Правильного розуміння всіх людських і соціальних відношень з його допомогою неможливо досягнути. У людині дух домінує над матерією, так само закон духовного порядку має домінувати над законами порядку матеріального, в жодному разі не навпаки, як звичайно стверджує суспільне й економічне вчення матеріалізму. Найвищі, визначальні для економіки, закони можна виводити лише за цілком повного розуміння істоти людини і суспільства. Односторонній емпіризм або матеріалізм не в змозі дослідити кінцеву і найвищу мудрість господарського життя, тому що він означає народне господарство тільки як суму ізольованих діючих факторів.

Для Рослера ж, навпаки, народне господарство є суспільною істотою, тому найвищі закони народного господарства виводяться із суспільства, а не з механізму відношень обміну (класичної школи). Індивід береться до уваги, але перевага як цілому надається суспільству. Найвищі закони суспільства виводяться з мети суспільного і державного життя. Мета ця —

---

¹⁾ Hermann Rössler. "Über die Grundlehre der von Adam Smith begründeten Volkswirtschaftstheorie", 2. Aufl., Erlangen, 1871.

справжній добробут всіх його членів, що означає вільний розвиток особистості. Цієї мети можна досягнути лише тоді, коли між індивідом, суспільством і державою панує гармонія, коли принцип органічної солідарності застосовується на практиці. Суспільство, згідно із вченням Рослера, в жодному разі не є простим зовнішнім співіснуванням індивідів, як вчить школа індивідуалізму, тільки внутрішньо з'єднана спільнота. З цього виводиться також все правове відношення між індивідом і цілим. Це означає, що в усіх питаннях вживання особистих або речових прав, право спільноти стоїть вище особистого інтересу. І це один з основних принципів, які перейняв у своїй системі Пеш.

Отже, як бачимо, Рослер теж працює на цих етичних премісах *). “Найвищі закони” суспільства виводяться з мети державного і суспільного життя. Але що це за мета? Ми маємо дещо ухильну відповідь: “справжнє” благо всіх його членів. Але чи можна цією фразою розв'язати проблему модерного соціального життя? Ми так не думаємо. Ми погоджуємося з думкою Леона Буржуа, коли він каже, що модерна соціальна система неодмінно повинна вдаватися до “вільного аналізу” соціального утворення. У цьому випадку соціологія мусить бути спроможна вирішувати кардинальні питання соціального буття. Також етика і мораль мають займати відповідне місце, проте лише самі по собі вони не є самодостатніми.

СОЦІАЛЬНІ ЕНЦИКЛІКИ І СОЛІДАРИЗМ

У зв'язку з обговоренням системи солідаризму, ми хотіли б у цьому розділі розглянути дві соціальні енцикліки: 1 — “*Regum novarum*” 1891 року Папи Лева XIII про капітал і працю і 2 — “*Quadragesimo anno*” 1931 року Папи Пія XI про реконструкцію

*) Преміс — пропозиція, з якої виводиться висновок (лог.).

соціального ладу.¹⁾ Ці енцикліки цікаві для нас тим, що вони вказують на розв'язку багатьох проблем соціального життя і дуже часто на певну подібність до тих самих проблем у системі солідаризму. Проте, різниця між ними полягає в тому, що енцикліки, виходячи з конкретних відношень, говорять про цю проблему в загальних рисах, тоді як ми в солідаризмі маємо справу з соціально-філософським напрямком, в основі якого лежать солідарність і соціальна справедливість. Енцикліка "Regum poevagum" Папи Лева XIII поставила перед собою відповідальне завдання, а саме — дати відповіді на важливі соціальні питання бурхливого XIX століття. Постала вона в той час, коли капіталізм сягнув свого апогею, а становище широких народних мас із дня на день погіршувалось. Малий прошарок суспільства жив у найвищому добробуті, а решта народу, робітничі маси, перебували у великій нужді й гнобленні. Останні, певна річ, спричиняли в суспільстві цілком несприятливі умови, анархію і хаос. Четвертий стан пролетаріату, який дедалі міцнішав, вимагав своїх прав. Протиріччя всередині суспільства дедалі посилювались. Нові рецепти для його зцілення не завжди були найкращими. Завдання енцикліки "Regum poevagum" саме й полягало в тому, щоб збагнути корінь зла і відповідно до принципів Католицької церкви вказати на шляхи, які б вели до соціального порядку і спокою.

Індивідуалістичний лібералізм зруйнував колишні природні зв'язки (стани, гільдії) в суспільстві, а нові не встановив. Їхнє місце посіли, з одного боку, безмежна свобода, а з іншого — нездоровий держав-

---

¹⁾ Назва енцикліки Regum poevagum походить від першого складного слова цієї енцикліки, яке дослівно перекладається з латинської на українську мову як "революції", тобто родовий відмінок латинського іменника res poevae — революція; а назва енцикліки Quadragesimo anno також походить з її перших слів, які перекладаються на українську мову "в сороковому році".

ний інтервенціонізм. “Дух індивідуалізму зайшов так далеко,— висловлюється про це енцикліка,— що колись квітуче і добре упорядковане в своїй повноті різноманітно розвинуте суспільне життя було знищене, а опісля вбите, так що нарешті залишились тільки поодинокі особи і держава. Це сталося з не меншою шкодою для держави”.¹⁾

Необмежену, вільну конкуренцію як регулятивний принцип економіки енцикліки рішуче відкидають, але залишають обмежене суперництво, що його хоче зберегти і система солідаризму. “Безжалісна конкурентна боротьба засвідчує суттєву ваду. Постійно повторюючись, економічні кризи, безробіття і, як вислід останніх, злидні робітничого класу, з усією очевидністю доводять її незадовільність. Найважливіше при цьому те, що вона веде не до мети економіки, проте загальна діяльність економіки простує хибним шляхом”.²⁾ “Тому,— каже Папа Пій XI,— для господарства існує нагла потреба підпорядковувати її справжньому і регулятивному принципіві,³⁾ тобто принципіві соціальної справедливості.

Внаслідок вільної конкуренції, згідно з енциклікою “*Quadragesimo anno*”, приходять до “господарської могутності”, тобто до величезного скупчення господарської і політичної сили в руках малого прошарку суспільства. Утворюються картелі, концерни і трасти. Послуговуючись банківськими кредитами, капіталісти опановують “кровообіг цілого господарського організму”.⁴⁾ Утворюються монополії або

¹⁾ Die soz. Enzykliken, *Quadragesimo anno*, S. 57.

²⁾ Univ. Prof. Dr. Hans Bayer. “Sizialisierung und Planwirtschaft”, Wien, 1947, S. 40.

Погоджуючись з проф. Гансом Баєром, загальною метою економіки ми вважаємо “постійний ріст добробуту за якомога пропорційнішого утворення доходів з огляду на продуктивність окремого індивіда”.

³⁾ *Quadragesimo anno*, S. 60.

⁴⁾ Ebd.

подібні до монополій формації, які контролюють ціни продуктів, а також розподіл доходів їхньої продукції, що має тенденцію усувати вільну конкуренцію. За цих умов значні прошарки народу стають для цих можновладців об'єктом експлуатації. Засуджуючи соціальну несправедливість, яку спричинив лібералізм, Папа Пій XI говорить, що "...за природним законом економіки, якому не можна протистояти, лише власник капіталу міг би накопичувати капітал, тоді як той самий закон засуджує робітників вічно бути пролетарями і жити на межі прожиткового мінімуму",¹⁾ — це неминуче веде до класової боротьби, з усіма згубними для суспільства наслідками. Лише оновлення соціального життя, каже енцикліка, може запобігти цим руйнівним обставинам.

Що стосується робітничого питання, якому присвячена енцикліка "Regum poarum", то можна сказати, що воно уважно розглядається згідно з католицьким сприйманням держави і суспільства. Теорію класової боротьби енцикліка відкидає, бо, як кажуть енцикліки, вона не усвідомлює природи суспільства. Але розум повинен усувати або, принаймні, пом'якшувати ці явні протиріччя. Не боротьба, каже енцикліка, а згода є передумовою краси й порядку. Це стосується і співробітництва класів і станів, а також зв'язку між капіталом і працею. Це співробітництво не можна, проте, переводити на шкоду робітникові. Соціальну справедливість слід розглядати як нормативний принцип. Давній постулат "suum cuique"*²⁾ повинен застосовуватись якнайповніше. Повне застосування цього принципу повинно пристосовуватись як до робітника, так і до підприємця. Функції обох однаково важливі для суспільства. Згідно з енциклікою "Quadragesimo anno", при розподілі заробітної

¹⁾ Quadragesimo anno, S. 50.

²⁾ Кожному своє (лат.).

платні, якщо він має бути справедливим, слід виходити з трьох факторів:

- 1) життєвих потреб робітника і його родини;
- 2) життєвої спроможності підприємства і
- 3) загального добробуту.

Найвища мета суспільства, каже далі енцикліка, — досягти загального блага, а його можна досягнути лише тоді, коли робітник і його родина будуть забезпечені життєвими засобами, коли дружини й матері дбатимуть лише про сім'ю, а не додатково працюватимуть, щоб утримувати родину, бо платні чоловіка не вистачає. Так само заробітна платня буде несправедливою, коли вимоги високої зарплатні руйнуватимуть підприємства. Наслідком цього був би крах підприємства, що однаково шкодило б і підприємцеві, й робітникові. Лише солідарна співпраця обох факторів (праці й капіталу) може забезпечити нормальний і здоровий розвиток економічного життя. Тільки таким чином, вважає енцикліка, можна досягти загального блага.

Лібералізм не задовольнив жодної з цих вимог. Так дійшло до відомого панування капіталу. Платня звелася до рівня прожиткового мінімуму. Рівень життя робітників сягнув дна. Слово “справедливість” втратило сенс. Капіталізм винен у тому, що намагається позбавити особистості багатьох членів суспільства і часто бачить у них рабів. На цей факт з усією ясністю вказують соціальні енцикліки. “...Нечесно... і недостойно, — каже Лев XIII, — експлуатувати людей задля власного зиску і використовувати їх настільки, наскільки вистачить їхньої робітничої сили”.¹⁾ Борючись проти такої несправедливості, енцикліка “*Regum novarum*” схвалює робітничі спілки, метою яких є виступати проти зла шляхом колективних договорів, щоб досягти кращих умов праці.

¹⁾ *Regum novarum*, S. 12.

Самодопомога робітників також палко підтримується енциклікою. За чотири десятиріччя, відколи з'явилася перша соціальна енцикліка "Regum poavum", багато що змінилося. З утіхою і задоволенням говорить Папа Пій XI в енцикліці "Quadragesimo anno" про прогрес у сфері соціальної політики і трудового законодавства з часу "Regum poavum". Під трудовим законодавством і трудовим правом слід розуміти загальною усі законні норми, що стосуються несамостійної, чи, висловлюючись точніше, найманої праці. "Завдання модерного права,— каже Папа Пій XI,— полягає в тому, щоб включати різні аспекти: життя, здоров'я, сили, дім, родину, місце праці, заробітну платню, колеґ по праці, коротше кажучи, все, що стосується праці й життєвих умов, включаючи особливий підхід до дитячої й жіночої праці".¹⁾ Таким чином, держава захищає гідність робітника, обмежуючи свавілля капіталізму. Аналізуючи регулювання робітничих відносин, "Quadragesimo anno" стає на позицію, подібну до позиції солідаризму: віддає першість професійним станам (порівняно з цим у "Regum poavum" ішлося лише про робітничі спілки). У новому устрої працедавець і робітник мали виступати рівноправними партнерами. Колишніх суперечностей між ними більше не було б, оскільки вони були б об'єднані в одному стані й мали б разом відстоювати свої інтереси.

Що ж до проблеми власності, то енцикліки розглядають її в дусі солідаризму. Енцикліка "Quadragesimo anno" вчить, що це особливе право власності, дане природним правом, більше того — воно дароване самим Богом. Право на власність дає змогу людині дбати про себе і свою родину, забезпечуючи їхнє майбутнє. Інституцію приватної власності слід розглядати як гарантію міцного соціального устрою. Проте, це

¹⁾ Quadragesimo anno, S. 41.

дароване Богом право може привести і до найбільшого зла, якщо ним зловживати. Енцикліка розрізняє індивідуальну і соціальну природу власності. Ослаблення соціальної функції права власності потенційно здатне вести до нездорового лібералізму; навпаки, недостатнє розуміння його індивідуальної функції в цілому веде до колективізму. Дальша різниця буде зроблена між правом власності і його застосуванням. “Право власності унормоване законами, застосування ж власності обмежується моральними цнотами людини. Державі належить «в ім'я природного і Божого закону» в інтересі суспільства встрявати у сферу права власності і права його застосування”.¹⁾ Проте державна сила не може свавільно діяти, “людина куди старша від держави” (Лев XIII). Держава мусить поважати право власності, дане людині природою.

Послугуватися цим правом має не лише якась група людей, тоді як решта земляків (пролетарів) скніє у злиднях, що мусить неминуче привести до незгоди в суспільстві. Коли буде введено справедливий розподіл доходів, це полегшить становище “пролетаріату” і дасть йому змогу скінчити з павперизмом. Робітник буде спроможний не лише покривати витрати свого життя, а й робити заощадження і набувати якесь майно. Таким чином, кожний осягнув би належну йому частину народної власності. Забезпечене існування робітника і його родини означало б певність і порядок усього суспільства. Отже, такими є великі вимоги обох соціальних енциклік. Їхня проблема стане нам куди зрозумілішою, коли ми усвідомимо католицьке розуміння суспільства і держави.

Католицизм розуміє державу як досконале суспільство, як *ordo regum humanum* *), тобто найвищий і

¹⁾ *Quadragesimo anno*, S. 49.

*) Тут — порядок публічних афер людських істот (лат.).

найдовершеніший устрій людського життя. Постулатом енциклік є духовне “оновлення людей і ревіндикація державних установ”. Ліберальній правовій державі, завданням якої є захист лише власності громадянина, Папа Лев XIII протиставляє вчення про правову і благодійну державу. У цьому сенсі держава має завдання не лише захищати власність, але й дбати про загальне благо, особливо піклуватися про нужденних. Держава як “*societas perfecta*” *) представляє собою завершення спільної людської діяльності. Подальший розвиток ідеї, що виходив би поза державу, неможливий. Людина — соціальна істота. Відповідно до своєї духовної природи вона прилучається до спільноти. Цей “соціальний природний стан” реалізується в різних формах — родині, громаді, народі тощо. Проте цих форм замало, щоб задовольнити “*appetitus societatis*” (Тома з Аквіну). Соціальне життя строкате, і лише держава здатна задовольнити всі людські потреби (матеріальні й духовні). Її “завданням буття” є промощувати земне щастя людського роду. Суттєвим її завданням є дбати про земну втіху людського племені і сприяти його удосконаленню. Отже “*bonum commune*” **) є її найвищим завданням. З цього випливає, що держава діє у сфері людських справ, а Церква — у сфері божественних. Проте обидві спільноти суверенні і самостійні лише у своїй сфері.

“Держава,— пише Папа Лев XIII,— крім того зобов’язана охороняти трудящих у найрізноманітніших практичних галузях, передусім з огляду на їхнє духовне благо”.¹⁾ Це нагадує теорію квазі-контракту Леона Буржуа, за якою сильніші члени суспільства мають підтримувати слабших і піклуватися ними. Державне законодавство має бути так упорядковане, щоб кож-

*) Перфектне суспільство.

**) Загальне благо (лат.).

¹⁾ Regum novagum, S. 32.

ний індивід міг повністю реалізувати свою ініціативу; але воно має межі там, де будуть порушені права інших осіб.

Особливу увагу обидві енцикліки приділяють державній владі. Лев XIII говорить не про якусь конкретну форму уряду, а про державну силу (владу) як поняття. Державну владу Лев XIII виводить від природи і від розуму (подібно до Платона і Франца фон Баадера, див. вище). Вона повинна стояти на службі народу; кожне зловживання є незаконним. Завдання державної влади, як пише Пій XI, полягає в "...охороні народу і всіх його членів",¹⁾ при цьому особливу турботу слід виявляти до слабких і бідних. Державна влада, коли її так розуміти і застосовувати, виконує своє завдання і є справжнім слугою народу. Вона стає божественним і справедливим авторитетом, який знаходить своє джерело в природному праві та Божій волі. Все позитивне законодавство, яке виводить свої форми від природного права, є справедливе і творче. Як весь Всесвіт у своїй суті підпорядковується розумові Творця і є втіленням гармонії та порядку, так і суспільне життя повинно бути упорядковане відповідно до цих божественних принципів. Завданням держави є видавати закони і забезпечувати порядок. Проте, творячи закони, держава не творить право. Право в цьому розумінні куди давніше ніж держава. Держава виражає це право лише своїм авторитетом, інакше кажучи, держава лише висловлює природне право у формі позитивного права. Іншими словами, держава не творить право, на неї лише покладено завдання виявляти природне право і припасовувати його до даних конкретних відношень у суспільстві. Коли держава чинить інакше і в своєму законодавстві діє всупереч природному праву, то вона не виконує свого суттєвого завдання в католицькому

¹⁾ Quadragesimo anno, S. 40.

розумінні. Таким чином, не досягається благо індивіда і всього суспільства. В цей спосіб держава втрачає божественну гідність і свій етос. Влада держави в цьому випадку походить не від Бога, а має тільки фізичний характер. У цьому сенсі обидві соціальні енцикліки говорять про природне право. У природному праві й справедливості вони вбачають вічні постулати, на які держава мусить спиратися.

Як ми вже принагідно говорили, соціальні енцикліки якнайсуворіше засуджують соціальні відношення свого часу. Так в енцикліці "Regum poavum" Лев XIII пише про те, що "робітники, підпадаючи під соціальний дух власника і перебуваючи під нестримним натиском конкуренції, ведуть здебільшого спосіб життя глибшого зубожіння і не гідне людини буття".¹⁾

Подібними словами енцикліка "Quadragesimo anno" протестує проти соціальної несправедливості. Згідно з нею, все зло походить від того, що суспільство розколоте на два ворожі класи, і як наслідок цього чиниться несправедливий поділ "земних дібр". Така величезна і несправедлива нерівність у розподілі цих дібр не відповідає задумам все мудрого Творця.²⁾ Пожадливе панування капіталу веде суспільство до занепаду. Щоб запобігти цьому, Пій XI вимагає оновлення суспільного устрою. Індивідуалістичний лібералізм з його партійним пануванням він пропонує замінити професійно-становим устроєм. Це усунуло б противенство між класами і станом боротьби всередині суспільства. Професійно-станові об'єднання мають перебрати функції політичних партій. Їхня користь має полягати в тому, що тоді як система партій базується на протистоянні, становий устрій міг би його подолати і привести до гармонії та взаємного

---

¹⁾ Soz. Enzykliken.

²⁾ Soz. Enzykliken, S. 35.

співробітництва в усьому суспільстві. Щодо держави й економіки, то вирішальна сила належить не якійсь одній партії чи навіть коаліції партій, а всім працюючим, які повинні бути захищені в професійних об'єднаннях. Ці об'єднання слід організовувати не за соціальним статусом, а за суспільними функціями, тобто в рівних професійних корпораціях будуть зарепрезентовані побіч працівника також працедавці, так що при виконанні державних функцій професійно-станові об'єднання закономірно усунули б антагонізм “працедавець-працівник”. У центрі уваги є не інтерес якогось одного класу, а інтерес професійного стану і над усіма професійними станами — добро всього суспільства і держави. У цьому полягає головна ідея професійно-станового устрою, згідно з теорією Лева XIII.

КРИТИКА СИСТЕМИ СОЛІДАРИЗМУ

Коли ми розмірковуємо над темою нашого дослідження, постає питання про відношення солідаризму до солідарності. З одного боку, ми маємо справу з соціологічним фактом солідарності, з іншого — з соціально-філософським напрямком солідаризму. На підставі нашого дослідження ми могли б стверджувати, що шлях солідарності не конечно мусить вести до солідаризму. Ми схиляємось до думки, що від поняття солідарності не може відмовитись жоден соціально-філософський напрям, але кожний з них надає солідарності іншого сенсу.

Ліберальна школа, наприклад, вважає, що досить дати індивідові повну свободу у своїх вчинках, і тоді проблема солідарності розв'язалася б сама собою. Тож для неї солідарність впливає зі свободи.

Шарль Жід після уважного вивчення проблеми доходить висновку, що загальне корпоративне “усуспільнення” економічного життя стало б міцним

підґрунтям соціального устрою. У своїх домаганнях він спирається на господарські й історичні факти.

Ідея солідарности, що її знаходимо в Леона Буржуа, стала ідеологією його радикал-соціалістичної партії. Не слід нехтувати і тим фактом, що Леон Буржуа й інші французькі соціалісти прагнуть виробити систему шляхом вільного дослідження, щоб наблизити її до життєвої реальности. Вони принципово відхиляють будь-які суб'єктивні заложення (премиси).

Ми хотіли б сказати, що в соціальних групах солідарність завжди постає як порив, який має економічні, психологічні або етичні мотиви. Ці мотиви не конче мусять бути об'єктивно розумними, навпаки, вони часто визначаються індивідуальними або вузько-групово-еґоїстичними інтересами. Отже, солідарність — це цілком соціологічне явище.

На відміну од солідарности, солідаризм це такий ідеологічний напрям, який походить з ідеї солідарности в її чистій формі, ідеї, яка є центром важливости для оцінки всіх шляхетних солідарностей. Головна ідея солідаризму (в широкому розумінні слова) — це солідарна і справедлива співпраця та взаємодопомога між усіма членами суспільства.

Гайнріх Пеш пов'язує ідею солідарности з християнським розумінням індивіда і суспільства і, таким чином, створює монолітну світоглядну систему солідаризму. Свою систему він базує безпосередньо на солідарности, розглядаючи її не лише як соціологічний факт, а й як етичний принцип. Нам здається, що Пеш має рацію, коли в своїй системі виходить не з індивіда і не з суспільства, а враховує водночас обидва фактори. Таким чином він зв'язує воєдино індивідів і професійні стани. Так, вважає Пеш, можна подолати вузькість професійно-станової або класової солідарности і досягти тотальної солідарности.

Як визнає сам Пеш, його система займає проміжне становище між лібералізмом і соціалізмом. Він намагається усунути вади індивідуалістичної і колективістської систем, зберігаючи при цьому те розумне, що можна знайти в обох системах. Це посередництво, проте, задумане не так, що солідарність є продуктом якоїсь селекції найкращого, що дає індивідуалізм і соціалізм. Гайнріх Пеш вважає, що його система солідаризму є чимось принципово незалежним.

Його солідаризм не усуває інституцію приватної власності, але підпорядковує її регулюванню. Конкуренцію слід дозволяти лише в тому разі, коли вона є корисною для економіки. Право держави втручатись у сферу економіки спричиняється вимогою матеріального добробуту всього народу. Що ж до конфігурації економіки з її ідеями корпоративності, то її Гайнріх Пеш розробив глибоко й об'єктивно. Солідарність постає тут не просто як суб'єктивний обов'язок, а як об'єктивний правовий принцип, який повинен мати особливе значення для народного господарства.

Принцип розподілу також відрізняється у Пеша від тих, які пропонують лібералізм або соціалізм. Ліберальний устрій сповідує принцип "suum cuique" "кожному — своє", соціалістичний — "кожному за потребою". В ліберальній системі господарства загального суперництва кожний намагається перемогти своїх конкурентів. У соціалістичній системі індивід мусить підпорядковуватись державі. Напрямо солідаризму дотримується принципу "suum cuique", розуміючи, проте, цю ідею інакше, ніж лібералізм. Тут кожний дістає своє не в індивідуальному, а в соціальному сенсі, тобто, що він може одержати більше, ніж віддає, якщо цього вимагала б соціальна справедливість.

Як бачимо, солідаризм вважається третім принципом організації народного господарства. Це твердження, проте, сприймається дещо скептично. Один з найвидатніших представників лібералізму, уродженець Львова Людвіг фон Мізес у творі “Планований хаос” (“Das geplante Chaos”, 1947), розуміє солідаризм цілком як соціалізм і відмовляє йому в праві вважатися третьою основоположною системою. Подібного погляду дотримується проф. Ганс Байєр. Він учить, що “народне господарство може опиратися на один з двох принципів: або на принцип самоурегулювання, або на принцип свідомих рішень, у царині народного господарства”.¹⁾

Байєр відхиляє солідаризм як третій, основний принцип організації економіки, мотивуючи це тим, що навряд чи можливо модифікувати вільну ринкову економіку відповідно до засад справедливості. Проте проф. Байєр не відмовляється від постулату справедливості в економічних відносинах, хоч і вважає, що цього постулату замало, щоб ним можна було уфондовувати принцип регулювання економіки.

Незважаючи на всю критику, вчення про солідарність зробило нам цінну послугу. Воно вчить насамперед, що кожне надбання, отримуване будь-яким членом суспільства, побільшує загальний добробут, і навпаки, все найгірше, що трапляється з будь-ким, завдає шкоди всім нам. Інакше кажучи, немає добробуту індивіда без загального добробуту, а з іншого боку — немає повного розквіту суспільства без свободи і добробуту індивіда.

З огляду на вищезгадану причину, вчення про солідарність набуває соціально-педагогічного значення. Воно підсилює почуття відповідальності в індивіда, що відіграє значну роль у житті кожного соціального формування. Умиротворення суспільства і конструк-

---

¹⁾ Prof. Hans Bayer. “Sozialisierung und Planwirtschaft”, S. 18.

тивна співпраця всіх його членів є однією з вимог солідаризму.

Ліберальний критик Вільфредо Паретто у своєму творі “Курс економічної політики” (“Course d’Economie Politique”, 1897) твердить, що солідаризм є несправедливим, що він служить для людей приводом грабувати в інших плоди їхньої праці, позаяк відповідно до “квазі-контракту” сильний є боржником слабкого члена суспільства, і в разі необхідности мусів би його підтримувати. Цей аргумент видається нам вельми поверховим і доволі непереколивим. Паретто виходить із суто матеріальних мотивів, які, певна річ, мають вагу в житті спільноти, проте вони не завжди вирішальні. Слід врахувати також духовні й етичні компоненти. Якщо виходити з цього, цю підтримку бідних співвітчизників слід розглядати як обов’язок. З цієї точки зору дану проблему висвітлює енцикліка “Quadragesimo anno”. В такому самому напрямку розвивається модерна соціальна політика.

Невдалим у Паретто є поняття справедливості, з яким ми не можемо погодитись, адже він розглядає його однобоко і в індивідуально-утилітарному сенсі.

Так само неприязно ставиться до солідаризму соціалізм марксистського типу. Заперечення класової боротьби і схвалення приватної власності, хоч і в обмеженій формі, не до вподоби соціалізові. Сюди долучається ще той факт, що солідаризм тісно пов’язаний з християнським вченням. З іншого боку, ідеї солідаризму, пов’язані з різними сферами соціального життя, не конче мають перетинатись з ідеями соціалізму. Особливим прикладом цього є для нас державний соціалізм. Головний його виразник, Адольф Вагнер, у цьому сенсі говорить про “комбінацію індивідуального і соціального принципів”. Такої комбінації вимагають далекосяжні соціальні реформи, введені для користі матеріально слабших членів спільноти.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Aquin, Thomas von.* "Summa Theologica", übersetzt von Dominikanern und Benediktinern Deutschlands und Österreichs, herausgegeben von Deutschen Akademiker Verband, 1934. Verlag, Anton Pustet, Salzburg — Leipzig.
- Aristoteles.* "Nikomachische Ethik", übersetzt von J. H. v. Kirchmann, L. Heimann's Verlag, Leipzig, 1876.
- Aristoteles.* "Politik", übersetzt von Dr. Theolog. Eug. Rolfes, Verlag von Felix Meiner, Leipzig, 1912.
- Baader, Franz von.* "Grundzüge der Sozietätsphilosophie; Ideen über den Staat, Gesellschaft und Kirche", II, Auflage Tübingen, 1885.
- Barth, Paul.* "Die Philosophie der Geschichte als Soziologie", III, u. IV. Auflage, Leipzig, 1922.
- Bayer, Hans.* "Sozialisierung und Planwirtschaft", Wien, 1947.
- Bojarskyj, P. K.* "Der nationale Solidarismus", München, 1946.
- Bourgeois, Leon.* "Solidarité", troisième édition, Paris, 1902.
- Bourgeois, Leon et Alfred Croiset.* "Essai d'une Philosophie de la solidarité", deuxième édition, Paris, Felix Alcan, éditeur, 1907.
- Cathrein, Victor.* "Der Sozialismus", X. Auflage, Freiburg im Breisgau, 1910.
- Ebers, Godehard Joseph, Dr.* "Katholische Staatslehre und Volksdeutsche Politik", Herder & Co. G. m. b. H. Verlagsbuchhandlung, Freiburg im Breisgau, 1929.
- Ebers, Godehard Joseph, Dr.* "Staat und Kirche im neuen Deutschland". München, Hüber, 1930.
- Elsen, Else.* "Widersinn des Marxismus". Sophie Elsenpeter Verlag Freiburg im Breisgau, 1930.
- Encyclopedia Britannica.
- Engels, Friedrich.* "Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft", Hottingen-Zurich. Druck der Schweizerischen Genossenschaftsdruckerei, 1882.
- Gide, Charles und Rist, Charles.* "Geschichte der volkswirtschaftlichen Lehrmeinungen", übersetzt von R. W. Horn, hrsg. von Franz Oppenheimer, Jena, 1903.
- Grande Encyclopédie, La.
- Grosse Brockhaus, Der.

- Handwörterbuch der Staatswissenschaften, IV. Auflage, Jena.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich.* "Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse", Herausgegeben von Dr. Eduard Gans, Berlin, 1833.
- Hobbs, Thomas.* "Leviathan, or, the Matter, Forme and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and Civil", Cambridge, University Press, 1904.
- Jellinek, Georg, Dr.* "Allgemeine Staatslehre", Verlag von O. Häring, Berlin, 1900.
- Kant, Emanuel.* "Kritik der Praktischen Vernunft".
- Kelsen, Hans, Dr.* "Hauptprobleme der Staatsrechtslehre", Tübingen, Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1911.
- Keynes, John Maynard.* "The General Theory of Employment, Interest and Money", London, Macmillan & Co. Ltd., 1947.
- Kistiakowsky, Bohdan.* "Gesellschaft und Einzelwesen".
- Kropotkin, Peter.* "Gegenseitige Hilfe in der Entwicklung", autorisierte deutsche Ausgabe von Gustav Laudauer, Leipzig, 1904.
- Lenin, Vladimir.* "Staat und Revolution", Sietz Verlag, Berlin, 1948.
- Leo III und Pius XI.* Die sozialen Enzykliken "Rerum novarum" und "Quadragesimo anno", Tyrolia-Verlag, Innsbruck — Wien — München.
- Locke, John.* "Two Treatises of Civil Government". Publisher: London, Dent, 1924.
- Macchiavelli, Niccoló.* "Der Fürst" (Il Principe). Übersetzt von Dr. Friedrich Blaschke, Leipzig, 1924, Verlag von Felix Meiner.
- Marc Aurel.* "Selbstbetrachtungen" (TWN EIS SAUTON). Ausgabe Berlin, 1896.
- Marlo, Karl (Winkelblech).* "Untersuchungen über die Organization der Arbeit oder System der Weltökonomie", II. Auflage (3 Bände), Tübingen, 1883.
- Marx, Karl.* "Das Kapital", Kritik der politischen Ökonomie, 2 Bde., Vierte durchgesehene Auflage, Herausgegeben von Friedrich Engels, Hamburg, Verlag von Otto Meisner, 1890.
- Marx, Karl.* "Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844".
- Marx – Engels.* "Das Kommunistische Manifest", Wien.
- Montesquieu, Charles-Louis.* "Défense de L'Esprit des lois".
- Morus, Thomas.* "Utopia", deutsch von Kotte, Leipzig (Reclam).
- Nell – Breuning O. N. S. J. Sacher, Hermann.* "Zur christlichen Gesellschaftslehre". Heft 1, Freiburg im Breisgau, 1947.
- Pesch, Heinrich.* "Die soziale Frage", Freiburg im Breisgau, 1901.

- Pesch, Heinrich.* "Lehrbuch der Nationalökonomie", Freiburg im Breisgau, 1924.
- Platon.* "Politeia" (Staat), übersetzt von L. Heimann Friedrich Schlemmacher, Berlin, 1870.
- Platon.* "Nomoi" (Gesetze), Friedrich und Deutsch. Leipzig, Verlag von Wilhelm Engelmann, 1854.
- Platons Dialog. "Politikos oder Staatsmann", Übersetzt von Dr. Otto Apelt, Verlag von Felix Meiner, Leipzig, 1914.
- Prudhon, Pier Joseph.* "Was ist das Eigentum".
- Ricardo, David.* "Principles of Political Economy and Taxation", Publisher: London, Dent., 1948.
- Röpke, Wilhelm.* "Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart", IV. Auflage, Zürich, 1942.
- Rössler, Hermann.* "Über die Grundlehre der von Adam Smith begründeten Volkswirtschaftstheorie", Erlangen II. Auflage, 1871.
- Rousseau, Jean-Jacques.* "Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes".
- Rousseau, Jean-Jacques.* "Du Contrat social", Genève, Édition Du Cheval Aile (C 1947).
- Sauer, Wilhelm.* "Lehrbuch der Sozialphilosophie", II. Auflage, Verlag für Recht und Gesellschaft, A. G. Basel, 1949.
- Schacht, Horace, Greely Hjalmar.* "Finanzwunder" und "Neuer Plan", Berlin, 1938.
- Smith, Adam.* "An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations", Oxford, 1880. Second Edition, Edited by J. E. Thorold Rogers.
- Sombart, Werner.* "Sozialismus und soziale Bewegung", VI. Auflage, Jena, 1908.
- St. Aurelius Augustinus.* "Gottesstaat" (zweiundzwanzig Bücher) aus dem lateinischen übersetzt von Dr. Alfred Schröder. Kempten und München, 1914, Verlag der Jos. Köfelschen Buchhandlung.
- Tönnis, Ferdinand.* "Gemeinschaft und Gesellschaft", Berlin, 1920, II. Auflage.
- Tuhan-Baranowsky, Michael, Dr.* "Subjektivismus und Objektivismus in der Wertlehre", 1907.
- Voigt, Andreas.* "Die sozialen Utopien", Leipzig, 1906.
- Wagner, Adolph.* "Allgemeine oder theoretische Volkswirtschaftslehre", I. Band, Grundlegung, Leipzig/Heidelberg, 1876.
- Wiese, Leopold von.* "Ethik in der Schauweise der Wissenschaften von Menschen und von der Gesellschaft", 1947, A. Franke A. G. Verlag, Bern.

З М І С Т

<i>Сергій Кисельов. Дослідження проблеми солідаризму</i> <i>Володимиром Данилівим. Передмова</i>	4
---	---

СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ

ДЕРЖАВА	18
ПОСТАННЯ ДЕРЖАВИ	20
Вступ	20
Вчення Католицької церкви про постання держави	21
Контрактова форма уконституювання держави	22
Створення держави за допомогою фактичної сили	26
Природно-правна органічна державна наука про виникнення держави	26
ТЕРМІН “ДЕРЖАВА” В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ	28
ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА І ЇЇ ЗАВДАННЯ	29
ГОЛОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ДЕРЖАВНОЇ ДІЇ	31
Забезпечення громадян харчами	31
Забезпечення громадян всіма іншими життєвими потребами	32
Оборона держави	34
Державний скарб	36
Релігія	39
Влада	40
РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИХ ІДЕЙ	45
АБСОЛЮТИЗМ	46
Меркантилізм	51
ЛІБЕРАЛІЗМ	52
Економічний лібералізм	57
АНАРХІЗМ	61